[म] पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकाराभावप्रतियोगिसाध्यकत्वंवेति विवक्षित

दीधितिः ।

अतिरिक्तविषयतावादिमतेनाह (पक्षेति) पक्ष—साध्याभाववानिति ज्ञाने पक्षनिष्ठविषयत्वस्य प्रकार साध्याभाव इति लक्षण समन्वय । (विवक्षितेति)

सिद्धान्तमते विषयतया न सप्रकारत्व, अपितु ज्ञानस्यैव, अत पक्षनिष्ठप्रम विषयत्वप्रकारत्वस्याभावविशेषणतया निवेशन विरुद्धम् , नच—विशेष्यतारूपविषयताया प्रकारतानिरूपकत्वसत्त्वाद्विषयतानिरूपितप्रकारतारूपस्य विषयत्वप्रकारत्वस्याभाववृत्तित्वा [ख] विरोध इति वाच्य,—कार्यत्वकारणत्वयोरिव विशेष्यविशेषणविषयत्वयो निरूप्यनिरूपकभावसम्बन्धसत्त्वेऽपि कार्यतया कारणमित्याद्यव्यवहारेण तादृशनिरूप्यनिरूपकभावस्य षष्ठ्यर्थताविरहात्, षष्ठ्युत्तरपञ्चम्युत्तरविषयताप्रकारशब्देनोक्तार्थाप्रतिपादनात्, सविषयकज्ञानादौ विषयताया यादृशसम्बन्धस्तादृशस्यैव षष्ठ्यर्थत्वात् सप्रकारताया स्तादृशसम्बन्धस्य च विषयताया सविषयकत्वव्यवहारविरहेणासत्त्वात्तथा विवक्षितुमशक्यत्वात् , अत 'स्वप्रकारकत्व विषयताया एव, नतु ज्ञानस्य, प्रकारताया विषयतात्मकप्रतियोगित्वादिनिरूपितावच्छेदकतातुल्यावच्छेदकत्वविशेषरूपत्वा, ' दित्यतिरिक्तविषयतावाद्येकदेशिमताभिप्रायकतया विषयताप्रकारत्वपर्यन्तनिवेश सङ्गमयति दीधितौ (अतिरिक्तेति) पक्षे साध्याभाव पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि साध्यमित्याद्युक्तमाया साध्याभावप्रकारकविषयताया पक्षेऽसत्त्वात् यादृशज्ञानमादाय लक्षण क्रमन तादृशज्ञान दर्शयति (पक्ष इति) (ज्ञाने पक्षनिष्ठविषयत्वस्य प्रकार इति) तादृशज्ञानीया या पक्षनिष्ठविषयता तन्निरूपितप्रकारताश्रय इत्यर्थ ।

[म] त्रिवेकेन साध्याभावप्रमैव दोषः । सा च प्रमात्वेन ज्ञाता, न स्वरूपसती, हेत्वाभासत्वात् । प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाभावेना दोषत्वात् । अप्रमायामपि प्रमात्वज्ञानेऽनुमिति प्रतिबन्धाच्च ।

अथ साध्याभाववति पक्षे हेतो. सत्वज्ञाने व्यभिचार , तद

[दी] हेत्वादिविषयत्वेनाप्रतिबन्धकत्वादीति भाव । साध्याभावप्रमात्वग्रहे पक्षे साध्याभाववत्त्वग्रहस्या वश्यकत्वाभिप्रयेग

एतेन पक्षनिष्ठत्वादिक नाभावादे विशेषण, किन्तु विषयत्वादे , प्रकारस्याभाव इति न षष्ठीतत्पुरुष , किन्तु कर्मधारय इत्यादिकमपि स्फुटीकृतम् ।

" साध्याभावप्रमैवे " त्येवकारस्य पक्षादे दोषघटकत्वव्यवच्छेदपरता न सम्भवति, पक्षादिविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वोपयोगित्वात । अतो हेतुतत्सम्बन्धमात्रव्यवच्छेदार्थकता माविष्कर्तुं तद्विषयकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वानुपयोगित्व तद्व्यवच्छेदे हेतु माह (हेत्वादीति) एवञ्च साध्याभावप्रमापद साध्याभावप्रमाविषयपक्षकत्वादिरूपदर्शितपक्षांशे साध्याभावप्रमाविषयत्वादिरूपविशेषणविशिष्टपर मित्यवधेयम् ।

मूले (साध्याभाववति पक्ष इति) साध्याभाववत्त्वेन ज्ञायमाने पक्ष इत्यर्थ ।

ननु— साध्याभावप्रमाविषयकत्वादिरूपदर्शितबाधे पक्षांशे प्रमाविषयत्वमेव निविष्ट, नतु साध्याभाववत्त्व मिति—उक्तज्ञान दशाया हेतुसाध्याभावयो स्सामानाधिकरण्यरूपव्यभिचारधियोऽनावश्यकतेति कथमयमाशय इत्याशङ्का निराकरोति दीधितौ (साध्याभावेति) (साध्याभाववत्त्वग्रहस्यावश्यकत्वाभिप्रायेणेति) तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपस्य तत्प्रमात्वस्य धर्मिणि तद्वत्त्वघटितत्वा

[मू] ज्ञानेऽसिद्धिः संशययोग्यत्वाभावेन पक्षत्वाभावा दाश्रयासिद्धिश्च। नच पक्षाभेदे व्यभिचारो दोषः, व्यर्थविशेषणत्वात्; सर्वोप संहारमवृत्तव्याप्तेः साध्याभाववति साधनमित्यग्रमादेव भानात्। नवैर सन्दिग्धसाध्यकदृष्टान्ते सन्दिग्धानैकान्तिकत्व

[दी] साध्याभावस्य बाधत्वमितेन वा शक्यते। (ऊचेति)

दिति भावः। ननु—प्रमात्वघटकतया साध्याभाववत्त्वेन धर्मिणो भानेपि न व्यभिचारबुद्धेरवश्यकता, येन रूपेण हेतुमत्ताज्ञानं तेन प्रकारेण हेतुमत्त्वप्रकारेण वा धर्मिणि साध्याभावज्ञानस्यैव व्यभिचारज्ञानत्वात्, दर्शितसाध्यवद्विशेष्यकत्वरूपप्रमात्वप्रवेशे च साध्याभावबुद्धेरेव नावश्यकत्वमित्यनुशया दाह दीधितौ (साध्याभावस्येति) पक्षनिष्ठस्येत्यादि।

मूले—" असिद्धि "— पक्षधर्मताज्ञानरूपकारणविरहः। तथाच बाधबुद्धिदशायां मनुमितिविरोधिनो व्यभिचारज्ञानस्य पक्षधर्मताज्ञानरूपकारणविरहस्य चाऽवश्यं सत्त्वात् तत्र एवानुमित्यनुत्पाद कृतं बाधस्य हेत्वाभासत्वमिति भावः। संशययोग्यता— साधकबाधकमानाभावः, तदभावेन— तद्विघटकबाधकमानसत्त्वेन। एतेन संशययोग्यताविरहस्यैतविरहयोरभेदात् उद्धृहेतुमद्भावेनाभिधानमसङ्गतमिति निरस्तम्। ' आश्रयासिद्धि "— पक्षधर्मताज्ञानविषयधर्मिविशेषणतया ऽनुमितिप्रयोजकस्याऽसत्त्वम्। सिद्ध्यभावस्य पक्षतात्वमते एतद्दोषस्याऽकिञ्चित्करतया पूर्वदोषस्यैवोद्धारमाशङ्क्य निराकरोति (नचेति) (सर्वोपसंहारमवृत्तव्याप्तेरिति) सकलेतु तदन्तर्भावेन साध्यत्वानिर्दोषव्याप्तेरित्यर्थः (नचैवमिति) " दृष्टान्ते '—पक्षभिन्ने। ' सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं '— व्यभिचारसंशयवत्। साध्याभावेन संशयकारत्वेऽपि प्रतिबन्धकत्वमिति शेषः।

[म] स्पक्षे व्यभिचारसंशया दनुमानमात्रोच्छेद इति पक्षे साध्यसंशयोऽनुमानांगमिति व्याप्तस्य पक्षधर्मताज्ञाना–

[दा] (पक्षइति) व्याप्तौ निश्चितायां पक्षतत्समयोः साध्याभाव संशयो न दोषायेत्यर्थः ।

एतेन साध्य भावांशे निश्चयरूपेण व्यभिचारज्ञान प्रतिबन्धकमिति पक्षभिन्नत्वानन्तर्भावेपि नानुमानमात्रोच्छेद इति शङ्का निराकृता । " पक्षे " पक्षान्तर्भावेण । सर्वत्र " व्यभिचारसंशयात् "–व्यभिचारसंशयरूपप्रतिबन्धकसत्त्वात् । " अनुमानमात्रोच्छेदः "–सन्दिग्धसाध्यकपक्षे ऽनुमिते रनुपपत्तिः । कथञ्चिदनुमितिसम्भवेपि दुष्टहेतुजन्यत्वसंशयात् तत्राप्रामाण्यसंशयात्तत्कार्यानुपपत्तिः ।

एत च्छङ्कया " पक्षे " इत्यादि यथाश्रुतमूलेनोद्धारो न सङ्गच्छते, पक्षे साध्यसन्देहस्यानुमानाङ्गत्वाऽपेक्षया व्यभिचार ज्ञानसत्त्वेनानुपपत्तितादवस्थ्यात् ; परामर्शसत्त्वे व्यभिचारज्ञानस्य साक्षादनुमित्यविरोधितया ऽकिञ्चित्करत्वेपि तत्सत्त्वे बाधनिश्चय दशाया मनुमिते र्वारणाय बाधस्य हेत्वाभासतया आवश्यकत्वात् ; अत स्तद्व्याचष्टे दीधितौ (पक्ष इतीति) " व्याप्तौ निश्चिताया " मिति पूरणम् । पक्षे साध्यसन्देहस्या दोषत्वे पक्षभिन्नेपि तस्या दोषत्वं स्यादिति प्रतिबन्ध्युद्धाराय " पक्ष " इत्यत्र पक्षसम मप्यन्तर्भावयति (पक्षतत्समयोरिति) तथ च पक्षे तत्समेच व्यभिचारसंशयस्य यदि दोषत्व तदापि व्याप्तेरनिश्चय एवेति भाव । अविरोधिमात्रार्थक स्याऽऽपदस्य व्याख्यान ' नदोषाये ' ति ।

एव च पक्षे व्यभिचारसंशयस्य व्याप्तिनिश्चय विघटनेनैव अनुमिति विरोधिता, पूर्वं व्याप्तिनिश्चयेऽपि व्यभिचारसंशये च व्याप्तिस्मृत्या विशिष्टपरामर्श

[म] दनुमित्युत्पादेन संशयनिवृत्तेः । अन्यथा विशेषदर्शनस्य संशयविरोधिता भज्येत ।

नच पक्षे साध्याभाव प्रतीत्य व्यभिचारज्ञान मित्युपजीव्यन्त्वा

[दी] 'अनु मेत्युत्पादेनेति" फलतोपि विरोधित्वप्रदर्शनाय। अत एव ज्याय. स्वरूपतो विरोधित्व युक्त्या दृढयति (अन्यथेति)

द्री सम्भवादनुमिते निष्प्रत्यूहेव, व्यभिच रनिश्चयस्यच साक्षादनुमिति विरोधितया साध्याभाववत्तया निश्चीयमाने पक्षे हेतुमत्ता निश्चये व्यभिच रनिश्चयादेव नानुमितिरिति न बाधस्य हेत्वाभासतेति मूलकाराशय । अनुमित्यु त्पादेन संशयनिवृत्ति कथनञ्च शङ्किताया अप्रामाण्यशङ्काया निरासाय ।

अन्येतु—" पक्षे साध्यसंशयो ऽनुमानाङ्ग, "—अनुमितिपूर्वकाले विशेषादर्शनस हितेन मात्यक्षिकासद्विषयटकतयाऽनुमित्युपयोगि, नतु कारणम्, तथाच पक्षे साध्य भावसंशयरूपव्यभिचार ज्ञानस्यानुमि तिविरोधित्वेऽपि तद्दशसंशये विनष्ट एव परामर्शा दनुमिति र्भविष्यतीति नानुमानमात्रोच्छेद इत्यपि मूल व्याचक्षते ।

व्याप्यवत्तापरामर्शस्या प्युत्तरकाले संशयनिवर्तकत्वसम्भवा दनुमित्युत्पादस्य संशयनिवर्तकत्वाभिधानासङ्गति माशङ्क्याह (फलतोऽपीति) तथा च फलद्वारापि संशयनिवर्तकत्व मस्तीति तत्प्रदर्शितम् । अपिकारपूरणेन स्वतोऽपि निवर्तकत्व लभ्यत इति भाव । " अत एव "—स्वतो विरोधित्वस्यापि तत्त्वयविवक्षत्व देव । " ज्याय "—फलद्वारा विरोधत्व मपेक्ष्यज्याय । " स्वरूपतो विरोधित्व "—परामर्शस्य विशेषदर्शनविधया स्वतस्संशयविरोधित्वम् । (युक्त्याद्दढयत्यन्यथेतीति) एवञ्चान्यथेति मूलस्य परामर्शस्य स्वतस्साध्य संशयनिवर्तकत्व इत्यर्थ ।

साध्याभाववद्धर्मिवृत्तित्वरूप व्यभिचारज्ञाने धर्मिणि साध्याभाव प्रको विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया पूर्वमपेक्ष्यत इत्यभिप्रायेण शङ्कते मूले (पक्षे साध्याभाव प्रतीत्येति) ज्ञानद्वयरूपे साध्या

[म] द्वाध., पृथक्पक्षे साध्याभावमतीति रेव दि साध्याभावहेत्वोः सम्ब-धाल्लेखिनी त्येकवित्तिवेद्यत्वेन नोपजीव्यत्वम् । अन्यथाबाध दशायां पक्षे हेतो रज्ञाना दसिद्धिरेव ।

नचोन्नावितव्यभिचारनिर्वाहायबाधोद्भावनमावश्यकमित्युपजीव्यत्वम्, व्यभिचारोद्भावने परं कथन्ता नावश्यकत्वात् । तत्त्वेवा तन्निर्वाहमेव दूषणं, वलृप्तत्वात् वह्नि रुष्णः कृतक इत्युद्भावना द्वह्नि रुष्ण इत्युद्भावने लाघव मिति बाध । पृथगिति काश्चित्, तन्न, पक्षे साध्याभावममा स्वार्थानुमाने यदि न दोष तदा पर मत्यपि न स्या दविशेषादीत तदुद्भावनस्य दुर्निरस्तत्वात् ।

अथोपनीतकांचनमयत्वविशिष्टवह्न्यनुमिते सल्लिङ्गजन्याया आभासत्व इत्याशसाधान, नचानुमिते पूर्वं न्त व्यभिचारज्ञानं,

---

[दी] (हेत्वाभासाधीनमिति) नच हेत्वाभासस्य नुमित्याभासताप्रयोजकत्वे साध्यवति पक्षे लिंगाभासजन्याया अनुमिते राभासत्वापत्ति ,लिंगापधाने

भाववान्पक्ष पक्षो हेतुमा नित्याकारकज्ञानरूपे च व्यभिचारग्रहे साध्याभावग्रहस्य न पूर्वमपेक्षेत्याशयेन " पक्ष ' इत्यादिनोद्धार । (साध्याभावहेत्वो स्सम्बन्धोल्लेखिनीति) हेतु सम्बन्धितया ज्ञायमाने साध्या भावविषयिर्णीत्यर्थ । एतेन कचिद्बाधग्रह परामर्शयो र्भेदेपि न क्षति ।

दीधितौ " हेत्वाभासस्य " दुष्टहेतुजन्यत्वस्य । " अनुमित्या भासता "—मनुमिते भ्रमत्वम् ।

मूले (तत्र व्यभिचारज्ञानमिति) धूमादिरूपहेतौ काञ्चनमयत्वा वच्छिन्न वह्न्य भाववद्वृत्तित्व ज्ञानमित्यर्थ ।

एतादृश ज्ञान निराकरणञ्च अनुमित्यौपयिकव्यापकतानवच्छेद केना प्युपनीततद्रूपेण साध्यानुमितौ तद्रूपावच्छिन्न साध्याभावद्वृत्ति

[मू] विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तदभावस्याज्ञानात्; अत एव पक्षासिद्धिरपि न; अत काञ्चनमयत्वविशिष्टवह्न्यभावरूपस्य बाधादनुमानाभासत्वं, व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाव इति चेन्न;- वस्तुतो व्यभिचारस्यापि तत्र सत्त्वात् । ज्ञानं च तस्य बाधस्येवानुमित्यनन्तरमेव ।

[दी] तथाऽनुपपत्तेः । "पक्षासिद्धि"रित्यस्य बाधक्रमानानिबन्धनेत्यादि ।

त्वमपि साध्यविरोधितया दोष इत्यभ्युपेत्यानुमितेः पूर्वं तदज्ञाने न तस्य हेत्वाभासत्वमित्यभिमानेन । अनुमितिपूर्वमज्ञानं बाधबुद्धिसाधारणतयाऽकिञ्चित्करमित्यभिसन्धाय भिमान निराकृत्य एतन्मूल दूषयिष्यन् (विशिष्टस्याप्रसिद्ध्येति) अनुमितावेव यत्र काञ्चनमयत्वेन वह्निमान् तत्र काञ्चनमयत्वविशिष्टवह्नेः पूर्वमज्ञाने प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानाभावेन व्यभिचारघटकाभावस्य प्राक् ज्ञानासम्भवात् अभावत्वकप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानादेव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावबुद्धिः, सा च अतो विशेषदर्शनमाहार्यमेवेत्याशयः । "अतएव"—तादृशाभावस्य पूर्वमज्ञानादेव । (न पक्षासिद्धि) पक्षताविरहो नेत्यर्थः ।

सिद्ध्यभावरूपपक्षताविरहस्याप्रसक्तेः साध्याभावज्ञानस्य तादृशपक्षतानुपपादकत्वाच्च साधकबाधकमानाभावरूपपक्षताविरहप्रसञ्जकं पूरयति दीधितौ (पक्षासिद्धिरित्यस्येति)

विशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्धावपि नाभावाप्रसिद्धिरित्याशयेनाह मूले (व्यधिकरणेति) व्यभिचारस्य काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्तित्वरूपस्य कदाचिदप्यज्ञाने व्यभिचारस्य न वास्तवत्वमत आह (ज्ञानं च तस्येति) अनुमितेः पूर्वमज्ञानेन यदि न हेत्वाभासता तदा [तादृश] बाधस्यापि सा न स्यादिति प्रतिबन्दिसूचनायाह (बाधस्येवेति) काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्न्यभावरूपभवन्मतसिद्धभ्रमत्व

[म] किञ्च वह्नौ काञ्चनमयत्वस्यानुमितावेव भाने काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमिति र्न स्यात्, विशिष्टस्य पूर्वमज्ञानात् । वह्नौ काञ्चनमयत्वांशेऽनुमितेराभासत्वम्; वह्नौ लिङ्गस्यासिद्धेः, व्यभिचाराच्च ।

[दी] " लिङ्गस्ये " त्याद्यभ्युच्चयमात्रम्, वह्नेरपक्षत्वात् । काञ्चनमयत्वस्यासाध्यत्वाच्च ।

प्रयोजकबाधस्यैवेत्यर्थः । (अनुमित्यनन्तरमेवेति) विशिष्टप्रतियोगज्ञानात्मकानुमित्या तन्मूलस्मरणादिना वा अभावग्रहसामग्रीसम्पत्तेरिति भावः । (अनुमितावेव भान इति) पूर्वं यत्र तज्ज्ञानं तत्र व्यभिचारग्रहस्यापि सम्भवेनानुमितेरेवानुदयादिति भावः । (विशिष्टस्य पूर्वमज्ञानादिति) विशेषणान्तरविशेष्यतापन्नविशेषणकज्ञानमात्र एव विशिष्टविशेषणज्ञान हेतुरित्यभिप्रायेणेदम् । काञ्चनमयत्वादिना विशिष्टवह्न्यादेर्ज्ञानेपि तद्रूपावच्छिन्नतदभावज्ञानानियमात् न व्यभिचारग्रहनियम इत्यालोच्य उक्तानुमितेराभासताप्रयोजकमन्यदाह (वह्नाविति) "लिङ्गस्य" काञ्चनमयत्वव्याप्यस्य । "असिद्धेः" वह्नावसिद्धेः । " व्यभिचाराच्चे " त्यस्य वह्निवृत्तौ काञ्चनमयत्वस्येत्यादिः ।

यद्यपि वह्नौ काञ्चनमयत्वभानस्य तद्व्याप्तिविशिष्टज्ञानाधीनतया तत्र तद्व्यांशेऽनुमितेराभासत्वे उक्तासिद्धिव्यभिचारयोः प्रयोजकत्वमसम्भवदुक्तिकम्, तथाप्यनुमितौ विधेयतावच्छेदकतोद्देश्यतावच्छेदकताविलक्षणप्रकारता तद्व्याप्यवत्ताज्ञानप्रयोज्येति नियमानुरोधेन यदि काञ्चनमयत्वावगाहितायाः तद्व्याप्यवत्ताज्ञानाधीनत्वमङ्गीकरोति तदैतद्दूषणम् । अनुमित्युपनीतभानवादिना तादृशनियमाङ्गीकारेऽनुमित्युपनीतभानमतविशेषस्यैवोच्छेदः, सर्वैरेव तद्व्याप्यवत्ताज्ञानात् तदनुमित्युपगमादिति तेन तादृशनियमो नाभ्युपेयत एवेत्यभिसन्धाय दीधितिकार आह (लिङ्गस्येत्याद्यभ्युच्चयमात्रमिति)

[म] नचानुमितेः विषयाभावधीनमप्रमात्वम्, किन्तु हेत्वाभासाधीनम्; यस्य हि ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं स हेत्वाभासः। नच साध्याभावो ज्ञातः प्रतिबन्धक इति न स हेत्वाभासः।

[दी] (नच साध्याभाव इति) अनुमितेः पूर्वं विशिष्टस्याप्रसिद्धया तदभावस्याज्ञानादिति भवतैवोक्तत्वादिति भावः।

उक्तस्थले पक्षनिष्ठस्य काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्न्यभावस्यानुमित्याभासताप्रयोजकत्वेऽप्यनुमित्याभासतया हेत्वाभासाधीनत्वनियमो न सिद्ध्यतीति नोक्तयुक्त्या बाधस्य हेत्वाभासतासिद्धिरित्याह मूले (नचेति) अप्रमात्वं—भवतोच्यत इति शेषः। "नच साध्याभाव" इत्यनन्तरं प्रकृत इति पूरणीयम्। "प्रतिबन्धक" इत्यनन्तरं भवितुमर्हतीति।

अत्र कुत इत्याकांक्षायामाह दीधितौ (अनुमितेः पूर्वमिति) यद्यप्यनुमितेः पूर्वं साध्यज्ञानासम्भवेऽप्यन्यदा विशिष्टसाध्यज्ञानेनाभावज्ञानसम्भवात्तस्यानुमितिविरोधितया दर्शितबाधस्य हेत्वाभासत्वसम्भवः; तथाप्यनुमितेः पूर्वं व्यभिचारज्ञानासम्भवेन प्रकृते व्यभिचारस्य हेत्वाभासत्वासम्भव इति बाधस्य हेत्वाभासत्वं व्यवस्थापयता 'अथे' त्यादिनाभिहितम्, अतस्तदनुसारेणैव तदभिहितम्। अतएवोक्तं 'भवतैवोक्तत्वा' दिति। वस्तुतो यदा बाधग्रहः तदा हेतुमत्ताज्ञानसत्त्वे व्यभिचारज्ञानस्यावश्यकतया बाधबुद्धेः पृथक्प्रतिबन्धकत्वं नास्तीत्यनुमितेराभासत्वं हेत्वाभासाधीनमिति नियमबलेनापि बाधस्य हेत्वाभासत्वं दुरुपपादमित्येव मूलकाराशयः। अनुमित्यात्मकविशिष्टसाध्यज्ञानोत्तरं तदभावज्ञानसम्भवेऽपि तज्ज्ञानपूर्वोत्पन्नायामनुमितौ अप्रतिबन्धकत्वादनुमित्यनन्तरानुत्पादस्य च पक्षे हेतुमत्ताज्ञानसत्त्वे तदात्मकव्यभिचारज्ञानादेव निर्वाहात् न तदभावस्य हेत्वाभासतेति भावः।

[म] वस्तुतस्तु उपनीतस्यानुमितौ भाने मानाभावः । प्रत्यभिज्ञादौ च प्रतीतिबलेनैव तत्कल्पनम् । अन्यथा पूर्वोपस्थितसकलपदार्थभाने यथार्थानुमित्युच्छेदः ।

अपि चैवं परार्थानुमानेऽप्युपनीतभाने बाधितोऽर्थ उपनीतोऽयं मम भात इत्युद्भावनादेव विजयेत वादी ।

उद्देश्यानुमितेरप्रतिबन्धात् न तत्र बाधो दोष इति चेत्? तुल्यं स्वार्थानुमानेऽपि ।

[ग] एतेनानुत्पन्नायामेवानुमितौ विशिष्टसाध्यविषयकमानसादिज्ञानसम्भवेन विशिष्टसाध्याभावज्ञानोत्पत्तावपि न क्षतिः, व्यभिचारधीसत्त्वादेवानुमित्यनुत्पादनिर्वाहे बाधस्य विरोधित्वान्तरकल्पनाया अनावश्यकत्वादिति भावः ।

तद्रूपावच्छिन्नव्यभिचारस्य तद्रूपावच्छिन्नव्यापकताग्रहाधीनानुमितावेव विरोधितया उपनीतधर्मविशिष्टसाध्यानुमितौ काञ्चनमयत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारोऽकिञ्चित्कर इति कथञ्चिद्विशिष्टसाध्यज्ञानाधीनबाधमहत्त्वशायामुक्तानुमितेर्वारणाय बाधस्य हेत्वाभासत्वमावश्यकमिति भ्रमनुदासादनुमितावुपनीतस्यैव भानं दूषयति मूले (वस्तुतस्त्विति) अनुमितौ उपनीतभाने बाधकमप्याह (अन्यथेति) (यथार्थानुमित्युच्छेद इति) प्रमाभिन्नानुमित्युच्छेद इत्यर्थः । ननूपनीतस्य सकलपदार्थस्य भाने तत्तत्पदार्थबाधनिश्चयाभावस्य सहकारितया तादृशसहकारिसत्त्वे भ्रमत्वमिष्टमेव, तदसत्त्वे तादृशकारणविरहादेव न भ्रमत्वमित्यत आह (अपि चेति) (इत्युद्भावनादिति) मध्यस्थस्येत्यादि । अन्यथा वादिप्रतिवादिनोः परस्परं स्वस्वसाध्यानुमित्यजननादसङ्गतेः । (न तत्र बाधो दोष इति) यत्र यत्सिद्धिरनुद्देश्या तत्र तज्ज्ञानविरोधी प्रकृते न दोष इति तदुद्भावनात् न वादिविजय इत्यर्थः । (तुल्यं स्वार्थानुमानेऽपीति)

[म] अत एव यत्र सामान्यतो दृष्टानुमानमेवेतरबाधसहाय विशेषानुमापकम्, तत्र बाधकानामाभासत्वे तत्प्रयुक्त सामान्यतो दृष्टस्याप्याभासत्वमिति बाधस्यासाङ्कर्यात् ।

न च यदि विशेषविप्रतिपत्तौ सामान्यस्य प्रतिज्ञा, तदा अर्थान्तरम्; सामान्यविप्रतिपत्तौ तु नेतरत्र बाधकापेक्षेति वाच्यम्, स्वार्थानुमान एवैवं बाधासंकरस्योक्तत्वात् इत्यपास्तम्, अनुमित्यप्रतिबन्धेन तत्र बाधस्यादोषत्वात्। ननु पक्षे साध्याभावग्रहवत्साध्याभाव

[ग] प्रकृतहेत्वधीन यत्र यदवगाहित्व तत्र तदवगाहनाविरोधिन काञ्चनमयत्वादिना वह्न्याद्यभावस्य न प्रकृतहेतुदोषत्वमिति प्रकृतहेतोरदुष्टतयानुमितेरप्रमात्वानुपपत्तिर्भवतामपीत्यर्थ । " इतरबाधसहाय "– इतरबाधग्रहसहितम् । " विशेषानुमापक "–अगृहीतबाधस्य विशेषस्यानुमापकम् । "बाधकाना"-इतरबाधग्राहकाणाम्। "आभासत्वे" अप्रमाणत्वे, यस्य बाधो गृहीतस्तस्य वस्तुतोबाधितत्व इति यावत् । (तत्प्रयुक्तमिति) परिशिष्यमाणाविशेषबाधप्रयुक्तमित्यर्थ । " आभासत्व "– अप्रमाजनकत्वम् । (अनुमित्यप्रतिबन्धेनेति) स्वरूपसतो बाधस्याप्रतिबन्धकत्वात् ज्ञाने च विशेषानुमापकताया एवानुपपत्तेरिति भाव । " बाधस्य "– विशेषबाधस्य (अदोषत्वादिति) तथा च न तत सामान्यतो दृष्टानुमानस्याप्रमाजनकत्वनिर्वाह इति भाव ।

यद्यपि तादृशबाधावतारस्य कदाचिद्विशेषानुमित्यनुत्पादप्रयोज्यतया तस्य हेतुदोषत्व यत्र तदनवतार तत्रत्याया विशेषानुमितेराभासताप्रयोजकत्व चानपवादमेव, तथापि कदाचिदनुमित्यनुत्पादप्रयोजकज्ञानविषयत्वसम्भवे तत एव स्वतन्त्रहेत्वाभासतानिर्वाहे अनुमित्याभसताप्रयोजकत्वाभिधानमनुपपन्नम् । विशेषानुमिति विरोधितया व्यभिचारसङ्कीर्णहेत्वाभासता च ■ पक्षधर्मता

[म] व्याप्यग्रहोऽपि दूषको विरोधित्वाविशेषात् । तथा च साध्याभावसम्बन्धो व्यभिचार , साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यं बाध । साध्याभावव्याप्यञ्च वह्नित्वादिकमेवेति चेन्न; पक्षे हि साध्याभावे ज्ञायमाने ज्ञाते वा यदि साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्य बुद्धि तदा व्यभिचार एव । अथ पक्षे साध्याभावबुद्धिं विनैव स ; तर्हि हेतुसाध्याभावव्याप्ययोरगृह्यमाणविशेषयो. सत्प्रतिपक्षत्वम् । अथ तुल्यबलेन सत्प्रतिपक्षो ऽधिकबलेन बाध इति चेन्न, गमकतौपयिकरूपसाकल्यं हि बलम्, तच्च द्वयोर्ज्ञातमिति कथ न सत्प्रतिपक्षत्वम्; गमकताबहिर्भूतञ्च न बलम ।

[ग] बलेने " त्यादिना सिद्धान्तयिप्यत एवेति तात्पर्यम् । "दूषक." अनुमितिप्रतिबन्धक । (विरोधित्वाविशेषादिति) साध्याभावस्येव तद्व्याप्यस्यापि साध्यविरोधित्वादित्यर्थ । (साध्याभावसम्बन्ध इति) हेतो रित्यादि । हेतुमत्तया ज्ञायमाने पक्षे साध्याभाववत्त्वमित्यर्थ । " व्यभिचार "—व्यभिचारग्रहविषया दूषणम् । भवत्विति शेष । (साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यमिति) तस्येत्यादि । हेतुमत्तया ज्ञायमानेपि पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वानित्यर्थ । " बाध " बाधविधयैव दूषणम् । तस्य व्यभिचारानात्मकत्व दिति भाव । (वह्नित्वादिकमेवेति) वह्निरनुष्ण इत्यादौ बाधस्थल इति शेष । " व्यभिचार एव "—व्यभिचारग्रह एव । अनुमितिविरोधीति शेष. । (तुल्यबलेनेति) उभयत्र बलपद बलज्ञानपरम् । तथा च यत्रोष्णत्वादिसाधकवह्नित्वादेराधिक्यबलत्वज्ञान तत्र सत्प्रतिपक्षता—विरहेण बाधस्यासाङ्कर्यमिति भाव । " तच्च "—व्याप्तिपक्षधर्मतात्मक गमकतौपयिकरूप च । (द्वयोर्ज्ञातमिति) साध्याभावसाधकवह्नित्वादेरिव प्रकृतहेतोरपि ज्ञातम् । अन्यथा कारणविरहादेव अनुमित्यनुत्पादनिर्वाहे बाधस्य हेत्वाभासत्व सिद्धेरित्यर्थ । " गमकताबहिर्भूतम् "—गमकतानौपयिकम् ।

[घ] अथ साध्याभावव्याप्यबुद्धेरनन्यथासिद्धत्वं बलम् ? तदा ततः साधनवति पक्षे साध्याभावानुमितावनैकान्तिकत्वमेव । पक्षे साध्याभावग्रहवदिति यदुक्तम्, तदप्यसिद्धम्, तस्य दोषत्वानभ्युपगमात्। अन्यथा हेत्वाभासान्तरतापत्तेः,

---

[ग] साध्यव्याप्यवत्ताबुद्धेः प्रमात्वं गमकतानौपयिकमपि सम्प्रति पक्षविघटकं वक्तुम्, विरोधिव्याप्यवत्ताबुद्धौ तद्व्याप्यवत्ताबुद्धिप्रमात्वनिश्चययोरुत्तेजकत्वोपगमादिति—साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वनिश्चयदशायां सत्प्रतिपक्षताविरहेण बाधस्यैव दोषत्वम् । बाधश्च प्रमितसाध्याभावव्याप्यवत्पक्षकत्वम् । नचोभयत्र प्रामाण्यग्रहदशायां यदनुमितिप्रतिबन्धकं तत एव तादृशबाधग्रहदशायामनुमित्यनुत्पादनिर्वाहेण तादृशबाधबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वान्तरमप्रामाणिकमिति वाच्यम् ; तादृशप्रतिबन्धके प्रकृतपरामर्शप्रमात्वग्रहस्योत्तेजकतयोभयत्र प्रामाण्यग्रहदशायामनुमितेर्वारणाय प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनाया आवश्यकत्वादिति शङ्कते (अथेति) "अनन्यथा सिद्धत्वम्"—प्रमात्वम् । "ततः"—साध्याभावबुद्धितः (साध्याभावानुमिताविति) प्रतिबन्धकविरहेणेति शेषः । "अनैकान्तिकत्वमेव"—व्यभिचारज्ञानमेव । अनुमितिं विरुन्ध्यादिति शेषः ।

इदमापतत., तादृशसाध्याभावानुमित्युत्पादकाले साध्यानुमितेर्व्यभिचारज्ञानेनावारणात् ; किन्तु एकत्र प्रामाण्यग्रहस्थले अन्यत्राप्रामाण्यग्रहोत्पत्त्यैव अनुमित्यभ्युपगमेनोक्तप्रामाण्योत्तेजकतया अनुपगमात्, उभयत्र प्रामाण्यग्रहतदग्रहस्थलयोः अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितविरोधिव्याप्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतयैवोपपत्ते. प्रतिबन्धकत्वान्तरं निर्युक्तिकमित्येव दूषणम् । (इति यदुक्तमिति) इत्यनेन दृष्टान्तविधया सत्साध्याभावज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण दूषकत्वमुक्तमित्यर्थः । (हेत्वाभासान्तरतापत्तेरिति) पक्षनिष्ठसाध्याभाव[ज्ञान]मात्रस्य व्य-

[म] अथ हेतुत साध्यसिद्धिसम्भावनायां व्यभिचारासिद्धिः, बाधेन हेतोरसाधकत्वे सिद्धे व्यभिचारसिद्धिरित्युपजीव्यत्वाद्बाधः पृथक्; अन्यथा हेतोरसाधकत्वे सिद्धे साध्यसिद्धिसम्भावनाविरहाद्व्यभिचारसिद्धिः, तस्यां च सत्यां हेतोरसाधकत्वधीरित्यन्योन्याश्रय इति चेन्न; साध्यसिद्ध्यनुमुखहेतुज्ञानस्य प्रमितसाध्याभावसहचरितहेतुविषयत्वेन व्यभिचारज्ञानतया दूषकत्वात्। तथापि व्यभिचारे साध्याभावप्रमा तन्त्रम्, तां विना तदभावादिति सैव दोष इति चेत सत्यम्, किन्तु साध्याभावप्रमा व्यभिचारज्ञानत्वेन दूषिका, क्लृप्तत्वात्; न स्वतन्त्रा। अत एव पक्षे साध्याभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वम्, न तु साध्याभावसमानाधिकरणसाधनज्ञानत्वेनेति प्रत्युक्तम्; तस्य लघुत्वेऽप्यक्लृप्तत्वात्। अप्रत्यक्षादौ प्रमामात्र प्रति स्वातन्त्र्येण बाधा दोषत्वेन क्लृप्त इत्यनुमितावपि स एव दोष इति चेन्न; अन्यत्र तथा दूषकत्वाकल्पनात्।

[ग] भिचारानात्मकतया बाधत्वस्यापि तत्रानुपगमेन क्लृप्तेऽनन्तर्भावादिति भाव। (हेतुत साध्यसिद्धिसम्भावनायामिति) हेतोस्साध्यसाधकप्रमाविषयत्वसम्भावनायामित्यर्थ। (व्यभिचारासिद्धिरिति) तादृशप्रमाविषयत्वस्याव्यभिचारनियतत्वादिति भाव। व्यभिचारादेवासाधकत्वसिद्ध्यभ्युपगमे दोषमाह (अन्यथेति) बाधसिद्धिरेव व्यभिचारासिद्धिरिति नोपजीव्योपजीवकभाव इति दूषयति (नेति) (सैव दोष इति) सा तत्वेनैव लाघवात् प्रतिबन्धिका, न तु व्यभिचारज्ञानतया, व्यभिचारस्य गुरुशरीरत्वादित्यर्थ। पक्षातिरिक्ते हेतुसाध्याभाववत्त्वग्रहदशायामनुमितिवारणाय व्यभिचारधिय प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वाद्गौरवमकिञ्चित्करम्, साध्याभावप्रमाया. प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पन एव च गौरवमिति दूषयति (सत्यमिति) साध्याभावप्रमा प्रतिबन्धिकेत्यादि। (अन्यत्र तथा दूषकत्वाकल्पनादिति) प्रत्यक्षादौ साध्याभाववत्त्वग्राहकपर्यन्तज्ञानस्य

[म] उच्यते, पक्षे साध्याभावनिश्चय साध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयात्, ज्ञानमात्रादर्थनिश्चये प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यम्, भ्रमत्वेन ज्ञातादर्थनिश्चय प्रसङ्गाच्च। तथ चोपजीव्यत्वेनाधिकबलत्वेन वा पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चये स व्यभिचारो

[दी] (तथा चेत्यादि) "अधिकबलत्वेन"—अधिकबलरूपत्वेन, अपेक्षणीय, "व्यभिचार" व्यभिचारनिश्चय,

प्रतिबन्धकत्वाकल्पनादित्यर्थ। तथा चानुमितौ तज्ज्ञानप्रतिबन्धकतायामुक्तयुक्त्यनवकाशाद्धेतुवृत्तित्वेपि तस्य हेत्वाभासत्व नास्तीति भाव। (पक्षे साध्याभावनिश्चय इति) साध्याभावज्ञाने प्रामाण्यसंशयोत्तर तत्र प्रामाण्यनिश्चय विना न साध्याभावनिश्चय, तत्संशयसामग्रचनिवृत्तेरिति स प्रमात्वनिश्चयाधीन, एव प्रमात्वनिश्चय विना अप्रामाण्यसंशययोग्यतया कथञ्चिदुत्पन्नोपि निश्चयो न निश्चयकार्यकारी, अत तस्य निश्चयकार्यकारित्वमपि प्रमात्वनिश्चयाधीनमित्यर्थ। (ज्ञानमात्रादर्थनिश्चय इति) प्रमात्वनिश्चयनिरपेक्षाज्ज्ञानहेतो प्रामाण्यसंशयस्थलेप्यर्थनिश्चये तादृशज्ञानाच्च निश्चयकार्याभ्युपगते। "प्रामाण्यग्रह वैयर्थ्यम्"—तदुपायविचारवैयर्थ्यम्। "अर्थनिश्चयप्रसङ्ग" तत्कार्यनिष्कम्पप्रवृत्त्यादिप्रसङ्ग। द्वितीयाभ्युपगमे दूषणमिद (उपजीव्यत्वेनेति) क्वचित्साध्याभावनिश्चयात्मकव्यभिचारज्ञानस्वरूपे उपजीव्यत्वेनेत्यर्थ।

"अधिकबलत्वेने" त्यत्र बहुव्रीहिभ्रम निराकर्तुं दीधितिकृद्व्याचष्टे (अधिकबलरूपत्वेनेति) अनुमितिप्रतिबन्धरूपनिश्चयकार्यकारित्वप्रयोजक—त्वेनेत्यर्थ। एतदुभयस्य प्रमात्वनिश्चयापेक्षायामेव हेतुतया तल्लाभाय प्रमात्वनिश्चयविशेषण पूरयति (अपेक्षणीय इति) निश्चयकार्यार्थमवश्य स्वीकरणीय इत्यर्थ। प्रमानिश्चयस्य स्वरूपसद्व्यभिचारानिर्वाहकतया व्यभिचारपद तन्निश्चयपरतया व्याचष्टे (व्यभिचार इति) "व्यभिचारनिश्चय" साध्याभावाशे निश्चयकार्यकारिताप्रयोजक

[म] नान्यथा। उभयथापि साध्याभावनिश्चयाधीनव्यभिचारज्ञानात् पूर्वं ज्ञात साध्याभावज्ञानप्रमात्वमेव दोष, उपजीव्यत्वात्। यदि च प क्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयो नानुमिति विरोधी,तदा व्याप्तिप क्षधर्मतया हेतुज्ञान विशेषदर्शनत्वेन पक्षे साध्याभावज्ञान परिभूय साध्य

[दी] (साध्याभावनिश्चयेति) साध्याभावो निश्चीयते येन प्रमाण्य निश्चयेन तदर्थ इत्यर्थ ।

[ग] रूपविशिष्टव्यभिचारज्ञाननिर्वाह । तच्च रूप निश्चयत्वमिव नि-श्चितप्रामाण्यकत्वमपीति पक्षद्वयसङ्गति । व्यभिचारज्ञानस्य साध्या भावनिश्चयात्मकतया तदधीनत्वकथनासङ्गते साध्याभावनिश्चयपद करणव्युत्पत्त्या तत्प्रमात्वनिश्चयपरतया वर्णयति (साध्याभाव इति) व्यधिकरणबहुव्रीहि सहिष्णुतया साध्याभावस्य निश्चयो यस्मादेति न व्याख्यातम् । तदधीनत्व च तन्निर्वाहनिश्चयकार्यकारितामयोजकरूप वत्त्वम् । एतच्चेदानीं ज्ञानयो क्रमिकत्वे हेतुत्वेनाभिमतम् ।

"पूर्वं ज्ञात" मिति च मूल तज्ज्ञानभिन्नज्ञ नविषयीभूतमित्य र्थकम् । (उपजीव्यत्वादिति) स्वरूपे प्रतिबन्धकत्वे चेत्यादि । एत च्चदानीं दोषत्वहेतुतयोपात्तम् ।

ननु वह्निरनुष्ण इत्यादौ साध्याभाववत्ताज्ञानादेवानुमित्यनु त्पादनिर्वाहात् तत्प्रमात्वधिय स्वरूपतोऽविरोधित्वेन तत्प्रमात्वस्य हेत्वाभासता नोपपद्यत इत्याशङ्क्य प्रमात्वज्ञानस्यानुमितौ स्वत प्रतिबन्धकत्व व्यवस्थापयति (यदि चेति) साध्याभाववत्ताबुद्धे-रनुमितिसाधारणतद्विशिष्टधीप्रतिबन्धकतया तस्या परामर्शेन वि-शेषदर्शनात्मकेनापि न परिभवसम्भव, तत्प्रतिबन्धकसत्त्वे कस्यापि

[म] साधनेच्छेन, पर्वते धूम इव वह्निः। न च साध्याभावबुद्धिरेवागृह्यमाणविशेषा सत्प्रतिपक्षवत् प्रतिबन्धिकेति वाच्यम्, रजते नेदं रजतमिति ज्ञानेऽपि विशेषदर्शनेन रजतत्वस्य, शङ्खे पीतत्वज्ञानेऽपि शुक्लत्वस्य चानुमानात्। यादृशाव्ययेन पक्षे साध्याभावज्ञानादनुमानोच्छेदप्रसङ्गाच्च। अथ पक्षे साध्याभावप्रमैव साध्याभाववद्धेतुविषया व्यभिचारज्ञानत्वेन दोष, न तु तस्या प्रमात्वज्ञानमपीति चेत् तर्हि प्रमायाः अप्रमात्वज्ञाने भ्रान्तानुमितिर्न स्यात्, न स्याच्च पक्षे साध्याभावज्ञानप्रमात्वभ्रमादनुमितिप्रतिबन्धः। ननु पक्षेऽप्यन्यत्र साध्याभावप्रमेति ज्ञानं न स्वतो दूषकम्, बलवत्त्वात् पक्षे साध्याभावनिश्चयं कुर्वत् व्यभि-

---

[ग] हेतौ कार्योत्पादकत्वायोगादित्याशङ्कां निराकरोति (न चे) त्यादिना। "अगृह्यमाणविशेषा" अगृहीताप्रामाण्या (रजते नेदं रजतमितीति) अप्रामाण्यज्ञानं विनैवेत्यादि। (विशेषदर्शनेनेति) परामर्शरूपेणेत्यादि। (अनुमानादिति) तथा च विशेषादर्शनविशिष्टत्वेनैव साध्याभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमुपगन्तव्यमित्यनुमितिमात्र एव प्रमात्वेनानिश्चितसाध्याभावधियोऽविरोधित्वमिति भावः। प्रमात्वप्रकारकसाध्याभावज्ञानमेवानुमितिप्रतिबन्धकम्, अतो न पीतत्वादिभ्रमदशायामपीतत्वानुमित्यनुपपत्तिः; तत्प्रतिबन्धकतापि व्यभिचारज्ञानविधयैव, न स्वातन्त्र्येणेति न तद्विषयस्य बाधहेत्वाभासतेति शङ्कते (अथेति) (तर्हीति) वस्तुगत्या प्रमाया एव प्रतिबन्धकत्व इत्यर्थः। प्रमाभूतसाध्याभावज्ञानमनुमितौ स्वतः प्रतिबन्धकम्, तथापि तत्प्रमात्वबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमफलम्, वह्निरनुष्ण इत्यादौ वह्न्यादौ उष्णत्वादिनिश्चयासत्त्वे तत्प्रमात्वनिश्चयेऽप्यनुमित्युपगमस्तन्निश्चयदशायां व्यभिचारज्ञानादेवानुमित्यनुत्पादनिर्वाहात्; शङ्खः पीत इत्यादौ चापीतत्वाद्यनुमितेः व्यभिचारधीसत्त्वेऽपि नानुपपत्तिः; साध्याभावांशे अगृहीतप्रामाण्यकत्वस्य व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतायां निवेश्यत्वादिति शङ्कते (नन्विति) (साध्याभावनिश्चयं कुर्वदिति) अनुमितिप्रतिबन्धकरूपनिश्चयकार्यकारिताप्रयोजक—

[म] धारज्ञानद्वारेति चेन्न; अत्र साध्याभावप्रमेति ज्ञानान्नियमतः साध्यज्ञानानुदयात्, तस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् । शाब्दादौ तथा दर्शनात् । साध्याभावप्रमाविषयहेतुवृत्तित्वादसाधकत्वेन साध्याभावप्रमाया हेत्वाभासत्वम्। साधारण्येऽपि ज्ञायमानं सत् यदनुमितिं प्रतिबध्नाति तस्यैव हेत्वाभासत्वम् । न च साध्याभावप्रमेति निश्चयदशायां पक्षेसाध्याभावहेतु ज्ञानाद्व्यभिचार इति वाच्यम्, प्रमात्व ज्ञानस्य साध्याभावनिश्चयहेतुत्वेन तद्दशायां तदभावात् । पक्षधर्मताबलेन प्रसिद्ध बाधाच्च सिध्यतीति बाध पृथक्, प्रसिद्धाभाववति

[ग] विशेषणवैशिष्ट्य निर्वाहकमित्यर्थ । साध्याभावज्ञानसत्त्वेपि तद्विषयप्रमात्वनिश्चयकाले न साध्यज्ञानमित्यनुभवमालम्ब्य समाधत्ते (नेति) (तस्यैवेति) तस्यापि त्वर्थ (प्रतिबन्धकत्वादिति) तादृश ज्ञानकाले व्यभिचारज्ञानानियमोऽत्र दर्शनीय । शाब्दादिसाधारण बुद्धौ साध्याभावज्ञानप्रमात्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेपि बाधस्यासाधारणहेतुदोषत्वमुपपादयति (हेतुवृत्तित्वादसाधकत्वेनेति) हेतुवृत्तितया विरोधित्वस्यानुमितिमात्रनिरूपितत्वेनेत्यर्थ । हेतुनिष्ठ साध्याभावप्रमाविषयवृत्तित्वपर्यन्तस्य न दूषकत्वमित्यभिसन्धायाह (साधारण्येपीति) पक्षे साध्याभावप्रमेति ज्ञाने प्रमात्वघटकतया पक्षे साध्याभावत्त्वज्ञाने तदपि ज्ञानं व्यभिचारज्ञानरूपमेवेति दोषान्तरज्ञानात्मकं यज्ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं स एव दोष इति नियमात् साध्याभावप्रमाज्ञानस्य शाब्दादिसाधारणविशिष्टज्ञानप्रतिबन्धकत्वेपि तद्विषयस्य न हेत्वाभासतेति शङ्कते (न च साध्याभावप्रमेति) हेतुमत्त्वग्रहविषयतावच्छेदकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्याभाववत्त्वमनवगाह्यापि पक्षनिष्ठविषयतया साध्याभाववद्वृत्तित्वावगाहिनि पक्षे साध्याभावप्रमेति निश्चयस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्याभावनिश्चयेऽजीवस्य सम्भवात्प्रोक्तप्रमाज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानरूपतेति समाधत्ते (प्रमात्वेति) पक्षनिष्ठसाध्याभावस्य बाधत्वमभ्युपेत्यापि बाधस्य पार्थक्यं व्यवस्थापयति (पक्षधर्मताबलेनेत्यादिना)

[ग] अत्रेदं ध्येयम्—साध्याभावज्ञान

[घ] साध्याभाववद्वृत्ति पक्षत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकताभिप्रायेण तत्स-
मानाधिकरण दोषतया अग्रे हेतु पूर्णावगतया दीधितौ यद्युक्तौ बाध
हेत्वाभासात् (अग्रेऽर्थ निश्चायकत्वात्) (साध्याभाववत्त्वमिति)

अत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नं ग्राह्यम्, अतो न कपिसंयोगा
भाववद्वृत्तावतिव्याप्तिः । न च— अनवच्छिन्नवृत्तित्वानवगाहिनोऽपि
साध्याभाववत्ताज्ञानस्य व्याप्यवृत्तित्वावगाहित्वाभावे तद्रूपाभावप्रतिबन्धक-
तयाऽनवच्छिन्नव्याप्यवृत्तित्वावगाहि साध्याभाववत्त्वस्यापि दोषस्य दुर्वारत्वमिति—
वाच्यम् ; प्रतिबन्धकीभूताभाववत्ताज्ञाने नियमतो विषयतया साध्य-
समानाधिकरणतयाऽनवच्छिन्नत्वावगाहित्वनियमात् । अन्यथाऽव्याप्यवृत्तित्वज्ञान
कालीनज्ञानस्यापि निरवच्छिन्नज्ञानाभावविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्व-
स्यैवानावश्यकतया गौरवात् । तदपेक्षयाऽनवच्छिन्नत्वावगाहितया तत्त्वे
लाघवात् । पूर्वं व्याप्यव्याप्यवृत्तित्वज्ञानवत्तानवच्छिन्नवृत्तितया
नवगाहिनोऽभाववत्ताज्ञानस्य अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानानास्कन्दितप्रतिबन्धकत्व
निवेशेऽपि । देशकालरूपावच्छेदकावच्छेदेन तदभाववत्ताज्ञानस्य
तद्रूपावच्छेदेन तद्वत्ताज्ञाने प्रतिबन्धकता तावत्त्वं । अव्याप्यवृत्तित्व
ज्ञानोत्तेजकतापक्षेऽप्यावश्यकम्, अव्याप्यवृत्तित्वेन ज्ञातयोरपि भावा
भावयोरेकावच्छेदेनैवानुभवात् । न च— अनवच्छिन्नवृत्तित्वा
वगाहित्वेनाभाववत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे तत्र तस्य गमात् तत्का
सम्भवेति तद्रूपानवगाहि संयोगाभाववति तदभावविरोधिताप्रसङ्गः, तस्य
व्याप्यवृत्तित्वानवगाहित्वादिति वाच्यम्, तद्रूपस्य कोटिद्वयसाधारणा
धारणविषयकतया विशेष्यतानिरूपकतयैव तदभावविरोधित्वात् । अत
एव अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानप्रतिबिम्बकस्य व्याप्यवृत्तित्वानवगाहिनोऽपि
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वम् ; तथापि कपिसंयोगाभाववति नातिप्रसङ्गः ;
तत्रापि निश्चयस्य प्रतिबन्धकतायाः अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानकालीनज्ञान

[ग स धारणत्वेन तदतिरिक्तवृत्तित्वात् । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले पक्षनिष्ठानवच्छिन्नसाध्याभाववत्त्वमेव बाध । तद्विषयकत्वञ्च प्रतिबन्धकज्ञाने नियमेव । साध्याभावधर्मिकाव्याप्यवृत्तित्वभ्रमासमानकालीननिश्चयवृत्तित्ववैशिष्ट्य सामान्यलक्षणप्रविष्टविषयताया निवेश्य शुद्धविशेषणतया साध्याभाववत्पक्षस्यैव बाधत्वमुपपादनीयम् । गुणे संयोगाभावोऽव्याप्यवृत्तिरिति भ्रमसमानकालीनस्यैव संयोगाभाववद्गुणनिश्चयस्य विरोधिताशून्यत्वेन तादृशविशेषणविशेषितविशिष्टविषयताया नानतिरिक्तवृत्तित्वहानिरिति संयोगाभाववद्गुणसाधारणत्वमव्याहतमेवेति केचित् ।

अनवच्छिन्नसाध्याभाववद्देशकालरूपपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभाववत्त्व तदवच्छेदेन साध्यसाधने बाध । एवं पक्षतावच्छेदकधर्मे अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वभान यत्रोद्देश्य तत्र पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्याभाववत्त्वम्, यत्र च तादृशधर्मसामानाधिकरण्यमात्रेण साध्यसिद्धिरुद्देश्या तत्र तादृशधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्त्वे बाध इति विशेषो बाध्य ।

पक्षे साध्यस्य यद्दृशसम्बन्धेनानुमितिविषय तत्सम्बन्धपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकोऽभावो विवक्षणीय । अत्र च यत्र संयोगादिना साध्यानुमितिरुद्देश्या तत्र संयुक्तसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्याविरोधितया बाधानात्मत्वात्पर्याप्तिनिवेश । अत्र संयुक्तसंयोगादिरूपपरम्परासम्बन्धेनानुमितिविषय तत्र शुद्धसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाभावो न बाध, पक्षविषयतानिरूपितसंयोगादिविषयताया साक्षात्सम्बन्धविषयत्वानिरूपितत्वात् पक्षे संयोगादेः साध्यसम्बन्धताविरहात् । धर्मितावच्छेदकव्यापकत्वविशिष्टसंयोगादिना साक्षात्सम्बन्धेनानुमाने च तादृशाभावो बाध एव । उक्ता रीतिरन्यत्राप्यनुसर्तव्या ।

[दी] साध्यवदन्यो वा पक्षः, पक्षावृत्ति साध्यम्, पक्षे साध्याभावः,

[ग] (साध्यवदन्यो वेति) तद्वत्त बुद्धौ तदत्यन्ताभावस्येव तद्भेदस्यापि मिथो विरोधित्वादिति भावः । एवञ्च वृत्त्यनियामकसम्बन्धेनानुमिति-योकारे तत्सम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे च तत्र साध्यवद्भेदस्यैव बाधत्वं बोध्यम् । आकारे साध्याभाव साध्यवद्भेदयोः पृथक्पृथक्पक्षे विभिन्नता, न तु मिलितयोरिति लाभाय । " पक्ष " पक्षतावच्छेदकविशिष्ट । (पक्षावृत्तिसाध्यमिति) पक्षावृत्तित्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यर्थ ।

यद्यपि पक्षः साध्यवानित्यनुमितौ पक्षे साध्यस्याधिकरणत्वमेव संसर्गतया भासते, न तु साध्ये पक्षवृत्तित्वम्, तथा सति पक्षे साध्यस्येव साध्येऽपि पक्षस्य प्रकारतापत्तेरिति तादृशानुमितौ साध्यं पक्षावृत्तीति ज्ञानस्य ग्राह्याभावज्ञानविधया न विरोधित्वम्, तथापि पक्ष साध्यवान् पक्षे साध्यमिति ज्ञानयोः समशील्योरेकस्य यत्प्रतिबध्यत्वमपरस्यापि तत्प्रतिबध्यत्वमनुभवसिद्धमित्य शयेनैतदुक्ति । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टसाध्यस्यापि तुल्य युक्त्या बाधता बोध्या । एतच्च प्राचीनमतानुसारेण ।

वस्तुतस्तु—तदीयतत्संसर्गावगाहिबुद्धौ तत्सम्बन्धावच्छिन्न तदभाववद्बुद्धे प्रतिबन्धकत्वमिति संसर्गविधया यद्भासते तत्संसर्गस्य विशिष्टबुद्ध्यविषयतयाऽऽधाराधेयभावसंसर्गकबुद्धौ आधाराधेयभावभव ज्ञानप्रतिबन्धकताया अप्रामाणिकत्वात्पक्षावृत्तित्वाघभावघटितस्य न दोषता । अत एव मे यथामतमित्यभिधास्यते । एतन्मते अवृत्तित्वविशिष्टसाध्यस्यासिद्धिविशेषात्मकस्यापि बाधरूपता बोध्या, दक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तत्वात् ।

विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेऽपि प्रतिबन्धकत्वमक्षतमित्याशयनाह (पक्षे साध्याभाव इति) आधेयतया पक्षेण पक्षवृत्तित्वेन वा

[दी] पक्षनिष्ठसाध्याभाववत्त्वादिकम्, साध्यादे. पक्षावृत्तित्वादिकम्. साध्यवत्सामान्यादे पक्षान्यत्वादिकम्, विशिष्टसाध्ये पक्षादेर्विशेष्याभाववत्त्वादिकं यथामतं पक्षे साध्यवत्त्वज्ञानस्य साक्षाद्विरोधि प्रत्येकमेव बाध । तन्निश्चयश्च विरोधिनिश्चयत्वेन दोष

[ग] विशिष्टस्साध्याभाव इत्यर्थ । तादृशसाध्यवद्भेदोपि बोध्य. । (पक्षनिष्ठसाध्याभाववत्त्वादिकमिति) साध्याभावाधिकरणत्व साध्यवद्भेदाधिकरणत्व चेत्यर्थ । अधिकरणतावृद्ध्या पूर्वस्माद्भेदो बोध्य । एतदपि प्राचीनमतेन । " साध्यादे " रित्यादिना साध्यसम्बन्धपरिग्रह । " पक्षावृत्तित्वादिक " मित्यादिना अवृत्तित्वपरिग्रह । आदपदाभ्यां साध्यतावच्छेदकस्य पक्षनिष्ठ स्वन्तामावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादि परिग्रहो वा । एतदपि सर्वं प्राचीनमतेन । भेदप्रतियोगित्वभेदानुयोगित्वयो समशीलतया एकतरज्ञान यत्र विरोधि अपरज्ञानमपि तत्र तथेत्याशयेन ह (साध्यवदिति) साध्यसत्त्वव्यपक्षानुयोगिताकत्वादि विशिष्टपक्षभेदादिकमित्यर्थ । आदिपदाभ्यां पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्य साध्यवत्सामान्यनिष्ठभेदप्रतियोगित्वपरिग्रह । वक्ष्यमाणलक्षणे विशिष्टपक्षे विशिष्टस्य वैशिष्ट्यग्रहत्वे स्वरूपसम्बन्धरूपस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वस्यानिवेशात् विशिष्टपक्षता यग्रहाविरोधित्व दिविशेषणस र्थक्य गिति सूचयितुमाह (विशिष्टेति) आदिपदाभ्यां विशेष्यस्य पक्षावृत्तित्वादि परिग्रह । विशिष्टस्य पक्षत्वे विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभाववत्त्वादिकमपि बोध्यम् । मूलकृता बाधाभावबुद्धे प्रमात्वग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वमन्यत्र क्लृप्तमिति " शाब्दादौ तथा दर्शना" दित्यनेनाभिहित, अत उक्तबाधज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्यैव तथात्वमित्याह (तन्निश्चय इति) (विरोधिनिश्चयत्वेनेति) धर्मिणि बाधाभावविषयकत्वेनेत्यर्थ । तथात्वे मानं विरोधिताया सर्वानुभवसिद्धत्वादेति भाव. ।

[दी] विशेषणजन्यज्ञानमात्र एव विरोधि। अत एवान्वयनिश्चय विरहो योग्यतेत्याचार्या ।

विभाजकन्तु प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोध्यनुमापकत्वे प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यग्रहाविरोधित्वे च प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहावरोधित्वम् ।

[ग] (मात्र एवेति) मात्रपद कृत्स्नार्थकम् । आयाम.वनिश्चयस्य शाब्दबोधवि रोधित्वे आचार्यसमतिमाह (अत एवे ते) मणिकृता एकपदार्थससर्गे अपरपदार्थनिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रमाविषयत्वज्ञानस्य शाब्दधी वि रोधित्वमित्याशयेन तत्र तादृशप्रमाविषयत्वाभावरूपयोग्यताया ज्ञानो पयोगिता शब्दपरिच्छेदे स्वीकरिष्यते ।

(प्रकृतपक्षेति) सत्प्रतिपक्षवारणाय प्रथमसत्यन्तम् । पक्षासि- द्धिसाध्यासिद्ध्योर्वारणाय द्वितीयम् । उदासीनवारणाय विशेष्यम् ।

यद्यपि साध्याभाववैशिष्टपक्षादिरूपबाधे विरोध्युन्नायकसाध्या- भावव्याप्यविशिष्टपक्षाद्यन्यत्वम्, विशिष्टपक्षादिग्रहविरोधिपक्षतावच्छे दकाभावविशिष्टपक्षाद्यन्यत्वं चाप्रसिद्धम्, तथापि यादृशविशिष्टनिरू पितविषयताविरोध्यनुमितिजनकतानवच्छेदकत्वे सति विशिष्टपक्षग्रह त्वस्य विशिष्टसाध्यग्रहत्वस्य च न्यूनवृत्तिर्या विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्य वैशिष्ट्यग्रहत्वान्यूनवृत्ति प्रतिबध्यता तन्निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छे- दिका तादृशत्वमित्यत्र तात्पर्यम् । शेष पूर्वोक्तदिशावसेयम् ।

अथात्र लक्षणे वह्निमान् ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभाववद्ह्रदादि रूपबाधेऽव्याप्ति, तद्विषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्य- ताया विशिष्टपक्षग्रहत्वव्यापकत्वात्, न च—पक्षतावच्छेदकादिभेदेन बाधलक्षणस्य भिन्नतया यत्र साध्यमेव पक्षतावच्छेदक तत्र विशिष्ट पक्षग्रहाविरोधित्वस्यानिवेशनीयतया नाश्रयासिद्ध्यात्मकबाधासग्रह इति

[ग] वाच्यम् ; वह्निमान् काञ्चनमयह्रदो वह्निमानित्यादौ काञ्चनमयत्वाभावविशिष्टह्रदादिरूपाश्रयासिद्ध्यादावतिव्याप्तिवारणाय तादृशपक्षकबाधलक्षणे अविरोधित्वस्यावश्यं निवेशनीयतया तत्राश्रयासिद्ध्यादिरूपबाधेऽव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति चेन्न,— आश्रयासिद्ध्यात्मकस्य तस्यालक्ष्यत्वात् । लक्ष्यत्वे तूद्देश्यतावच्छेदकताविधेयतावच्छेदकनातिरिक्तविशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यबोधीयविषयतान्तःपातिप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकत्वस्याविरोधित्वान्तःसहितविरोधित्वान्तेन विवक्षणीयत्वात् । काञ्चनमयह्रदो वह्निमानित्यादौ आश्रयासिद्ध्यादिज्ञानस्य प्रतिबध्यतावच्छेदका नोक्तोद्देश्यतावच्छेदकताभिन्ना विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यबोधीयविषयतान्तःपातिनी प्रकारतेति तद्व्युदासः । उक्तपक्षाप्रसिद्धिरूपबाधस्तूद्देश्यतादृशप्रकारताभिन्ना या विधेयमुद्रयोक्तविशिष्टवैशिष्ट्यविषयतान्तःपातिनी साध्यप्रकारता तस्या अपि ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्न्यादिप्रकारतात्वेन प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् न तादृशबाधासम्भवः । प्रकारतायामुक्तविशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशालिज्ञानवृत्तित्वमुपेक्ष्य तादृशविषयतान्तःपातित्वनिवेशाच्च न काञ्चनमयह्रदो वह्निमान् ह्रदश्च काञ्चनमय इत्येतादृशज्ञानीया या विधेयमुद्रया प्रकारता तस्या ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितकाञ्चनमयत्वादिप्रकारतात्वे नाश्रयासिद्ध्यादिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेऽप्यतिप्रसङ्गः ।

ननु—तथापि पर्वतो वह्निव्याप्याभाववद्वह्न्यभाववांश्चेत्यादौ वह्निव्याप्यवत्पर्वतबाधेऽव्याप्तिः, तस्य वह्निमत्पर्वतरूपविरोध्युन्नायकत्वादिति चेन्न,— विरोधित्वान्तर्घटकप्रतिबन्धकतावच्छेदकताया विरोध्युन्नायकत्वानवच्छेदकत्वमनिवेश्य प्रतिबन्धकताया स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितविरोधितावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयित्वानवच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयत्वात् । प्रकृते च वह्निव्याप्याभाववत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता व्यपदेनोपा—

[दी] पक्षादेः साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्त्वादिकमपि बाध एव । साध्याभाववत्पक्षादिज्ञानप्रमात्वन्तु न बाधः, तज्ज्ञानस्य पक्षादौ साध्याभावादेरनवगाहित्वे विरोधिविषयत्वाभावात् ;

[ग] दाद्योक्तबाधे लक्षणसमन्वयसम्भवात् । तथाहि—तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकं न वह्न्यभाववत्पर्वतज्ञानत्वम्, किन्तु वह्निव्याप्याभाववत्पर्वतज्ञानत्वमेव, अत तादृशनिश्चयप्रतिबन्धकतायाः वह्न्यभाववत्पर्वतज्ञानविरोधिवह्निमत्पर्वतज्ञायकतावच्छेदकवह्निव्याप्यवत्पर्वतविषयित्वावच्छिन्नत्वेपि वह्निव्याप्याभाववत्पर्वतज्ञानविरोधिवह्निव्याप्यवत्पर्वतज्ञायकतावच्छेदकवह्निव्याप्यवत्पर्वतविषयकत्वानवच्छिन्नत्वमक्षतमेव । तथा च उद्देश्यतावच्छेदकताविधेयतावच्छेदकतातिरिक्तविशिष्टपक्षसाध्यवैशिष्ट्यबोधीयविषयतान्तर्यामिप्रकारत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपिता सती स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयित्वानवच्छिन्ना या प्रतिबन्धकता तदवच्छेदकत्वनिरूपितविषयिताकत्वमिति निष्कर्षः ।

ननु—पक्षादौ साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्ताज्ञानस्यानुमितिविरोधितया साध्याभावाभाववत्त्वेन साध्यावगाहिनः तस्य साध्याभावव्याप्यानवगाहित्वेन साध्याभावाननुमापकतया च तद्विषयेतिव्याप्तिरित्याशङ्क्य इष्टापत्त्या परिहरति (पक्षादेरिति) मूलोक्तसिद्धान्तं दूषयति (साध्याभाववदिति) (पक्षादाविति) पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न इत्यर्थः । (अनवगाहित्व इति) तत्र भ्रमानवगाह्यापि भ्रमभिन्नत्वस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वस्य चावगाहनसम्भवादिति भावः । ननु—साध्याभाववति पक्षे साध्याभावप्रकारकमिदमित्याकारकस्य विरोधिविषयकप्रमात्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया निर्विवादतया तद्विषयस्य

[दी] अवगाहित्वे तु तद्विषयकत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात् ; प्रमात्व निश्चयस्यान्यत्र प्रतिबन्धकत्वाकल्पनाच्च । सर्वत्र निश्चयस्य हेतुत्वे प्रतिबन्धकत्वे च प्रमात्वाग्रहः, संशयसाधारणज्ञान

[ग] साध्याभाववत्पक्षघटितप्रमात्वस्य हेत्वाभासता निष्प्रत्यूहैवेत्यत आह (अवगाहित्वेत्विति) (तद्विषयकत्वेनैवेति) पक्षतावच्छेदकविशिष्टे पक्षे साध्याभावावगाहित्वेनैवेत्यर्थः । एवकारेण प्रतिबन्धकतावच्छेदके प्रमात्वघटकेतरांशविषयतानिवेशव्यवच्छेदः, तन्निवेशे गौरवात्, तद्विषयकज्ञानस्यापि विरोधिताप्रयोजकविरोधिविषयताश्रयत्वेन प्रतिबन्धकतया तत्संग्रहाद्येति भावः । साध्याभाववत्पक्षघटितप्रमात्व विषयकत्वे अनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वसत्त्वेऽपि मेयत्ववि- शिष्टव्यभिचारादेरिव तादृशविशिष्टान्तरघटितत्वेन न दोषतासम्भव इति बोध्यम् । ननु—विरोध्यविषयकस्यापि धर्मिणि प्रामाण्याभावप्रमा विषयकज्ञानस्य शाब्दादौ विरोधितादर्शनात् अनुमितावपि तत्प्रति बन्धकत्वमव्याहतमेव, तदुक्तं मूलकृता "शाब्दादौ तथा दर्शना"दिति, अत आह (प्रमात्वनिश्चयस्येति) (प्रतिबन्धकत्वाकल्पनादिति) शाब्दबोधादावपि तत्प्रतिबन्धकत्वानुभवस्य तुल्यन्यायेनासिद्धत्वादिति भावः । ननु—साध्याभावज्ञानसत्त्वेऽपि तत्राप्रामाण्यग्रहेऽनुमित्युत्पत्ते- रनुमितौ साध्याभावज्ञानं न प्रतिबन्धकम्, अपि तु तत्प्रमात्वग्रह एवेत्यत आह (सर्वत्रेति) "प्रमात्वाग्रह"—संशयसाधारणप्रमात्वज्ञानत्वाव- च्छिन्नाभावः । प्रयोजक इत्यन्वय । प्रयोजकत्वञ्चावच्छेदकत्वम् । अत्र हेतुत्वोपादानं दृष्टान्तत्वेन । अत्र ज्ञानसामान्यमनुपादाय निश्चयरूपवि- शेषोपादानव्यवच्छेद्यं स्पष्टयति (संशयसाधारणेति) ननु साध्या- भावनिश्चयस्य तद्धर्मिकप्रमात्वग्रहाभावविशिष्टस्य विरोधित्वापेक्षया साध्याभावज्ञानप्रमात्वग्रहस्यैव प्रतिबन्धकत्वमुचितमित्याशङ्कां

[दी] मानस्य तथात्वे तु भ्रमत्वानिश्चय प्रयोजक । अन्यथाकाक्षाज्ञानि साध्यत्वादिनिश्चयहेतुमतिहेतुपरामर्शादीना प्रम त्वनिश्चयो योग्यना व्यभिचारज्ञानादीना च प्रमात्वज्ञान प्रयोजक भवेत् । शङ्खादौ शुक्लत्वाभावभ्रमे च शुक्लबाधनुमितिर्न विना तदप्रामाण्यग्रहम् । न हि स्वरूपसत्यपि बाध निश्चये श्र व्दमानसादिज्ञानमुत्पद्यते ।

[ग] निराकर्तुं प्रतिबन्दीमाह (अन्यथेति) (प्रयोजकम्भवेदिति) यथ प्रयोग कार्यजनने कार्यप्रतिब न्धे चेति पूरणीयम् । तथा च यथाकाक्षाज्ञानादिसत्त्वे तत्प्रमात्वग्रहेपि न शाब्दबाधात्वस्यादिरित्यगृहीत प्र माण्यकस्यैवा काक्षादिज्ञानस्य करणत्वादिकम्, तथा साध्याभावनिश्चयासत्त्वे त-त्प्रमात्वग्रहेपि न साध्यज्ञानप्रतिबन्ध इति अप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टस्य साध्याभावनिश्चयस्यैव तज्ज नम तिबन्धकत्वमिति भाव । ननु शङ्खादा श्वैत्या भावादिभ्रमे अप्रमात्वज्ञ न विनापि श्वैत्याद्यनुमितेर्न साध्याभाव ज्ञानस्य साध्यग्रहविरोधितेत्यत आह (शङ्खादाविति) (विना तद प्रामाण्यग्रहमिति) फलानुरोधेन तत्र भ्रमत्वज्ञानस्यैव कल्पनादिति भाव । प्रमात्वेनानिश्चीयमानापि अप्रमात्वेनागृह्यमाणा ग्राह्याभा-वधी शाब्दबोधादिधीप्रतिबन्धिकेति भवतामप्यनुमतम्, विशेषदर्शन त्वेन लिङ्गपरामर्शस्यैव साध्याभ वग्र नप्रतिभावकतया भवदभिम-तत्वात्, तथाच शाब्दबोध दौ तत्प्र तिबन्धकत भ्रौव्ये अनुमिति साधारणानुगतरूपस्यैव तत्प्रतिबद्धतावच्छेदकस्याप्त विपरीत ज्ञाने भ्रमत्वज्ञानकल्पनया अनुमित्युपपादनमेवोचितम्, अन्यथा शाब्दबोधादिसाधारण विपरीतज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकगमनु — — — मित्यन्यत्वस्य निवेशनीयतयानुमितौ साध्याभावज्ञानप्र मात्वबुद्धे प्रति-बन्धकत्वान्तरस्य कल्पनीयतया गौरव त्, अनुमित्यन्यत्वस्य विपरीतज्ञान प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे आश्रयासिद्धिज्ञानकाले अनुमित्यापत्ते, पक्षतावच्छेदकादिव्याप्यवत्ताज्ञान यानुमित्यजनकतया त द्वि-परीतज्ञानदशाया तच्छाब्दबुद्धय वेरिव सद च्छिन्नपक्षादि-विषयकानुमिते भवतोप्यनिष्टत्वाविरयाह (न हीति)

[दी] अथ लाघवेन संशयसाधारणं समृष्टत्वज्ञानमेव शाब्दानुमित्यो

[ग] अथ शाब्दबोधे विपरीतनिश्चयाभावो न हेतुः, योग्यताज्ञानहेतुतयैवो-पपत्तेः, एवञ्चानुमितावपि न तस्य हेतुता, शाब्दानुमितिसाधारणपरोक्षानुभवत्वस्य जातिविशेषस्य वा विशेष्ये विशेषणवत्त्व-रूपयोग्यताज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात्, तादृशकारणविरहेणैव बाधितार्थानुमित्यनुदयादिति बाधस्य साक्षादनुमितिविरोधितया हेत्वाभासताभिधानमसङ्गतमित्याशङ्कते (अथेति) (लाघवेनेति) तदभावप्रकारकाभावत्वापेक्षया तद्वत्ताज्ञानत्वरूपजनकतावच्छेदकलाघवेन, तद्वद्वृत्त्यभावव्याप्यादिनिश्चयाभावानामपि हेतुत्वकल्पनया लाघवेन चेत्यर्थः । बाध्यार्थस्य पक्षे साध्यस्य च निश्चयः शाब्दानुमित्योः पूर्वं नियमतो न सम्भवतीत्यत उक्तं "संशयसाधारण"मिति । एवकारेण विपरीतनिश्चयाभावव्यवच्छेदः । प्रत्यक्षस्थले अलौकिकप्रत्यक्षत्वमेव बाधादिधीप्रतिबध्यतावच्छेदकमितिभावः । न च—प्रत्यक्षस्थले अलौकिकज्ञानत्वस्य विपरीतज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकतयैवोपपत्तेः संसृष्टत्वज्ञानहेतुतान्तरकल्पनायामेव गौरवमिति वाच्यम्, इच्छाया उत्तेजकत्व प्रत्यक्षस्थले न तु परोक्षस्थल इति पृथक्प्रतिबन्धकताया भवतो प्यावश्यकत्वात्, बाधाभावस्य शाब्दबोधादिहेतुत्वमते शाब्दादिसामग्र्याः प्रत्यक्षादिप्रतिबन्धकतायां योग्यताज्ञानापेक्षया गुरोर्बाधाभावस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानाभावस्य च निवेशनीयतया गौरवाच्च । न च—शाब्दबोधादौ बाधादिधियोऽविरोधित्वे तद्वत्तासंशयद्वितीयक्षणे स्मरणादिरूपतदभावनिश्चये तदनन्तरं शाब्दबोधाद्यापत्तिरिति वाच्यम्, यत्र विषये संशयद्वितीयक्षणे कथञ्चिद्विपरीतनिश्चयः शाब्दादिजनककारणान्तरसमवधानं च तत्रापत्तिवारणाय बाधादिनिश्चयप्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वेपि विषयविशेषे लाघवेन योग्यताज्ञानहेतुताया निष्प्रत्यूहत्वात् । [illegible]व च ध

[ग] विशेषे समृष्टत्वज्ञानहेतुतामनभ्युपगम्य वाधबुद्धे साक्षाद्विरोधित्वं कल्पनाया अयुक्तत्वमित्याशयेनैतादृशानुमितिविलयस्योक्तत्वात् । न च साध्यविशेष्यकानुमितेरनभ्युपगमे पृथिव्या जलादिभेदसाध्यकानुमानस्य पक्षैकदेशे साध्यप्रसिद्ध्या सम्भवेपि एकव्यक्तिपक्षकस्य इतरभेद विसाध्यकानुमानस्यागतिरिति साध्यविशेष्यकानुमितिस्वीकार आवश्यक इति कथं तदनभ्युपगम इति वाच्यम्, तादृशानुमित्यनभ्युपगमेपि साध्याविषयकव्यतिरेकव्याप्त्यवगाहिपरामर्शात् विशेषदर्शनरूपात् तादृशलौकिकप्रत्यक्षस्यैव प्रथमं स्वीकरणीयतया तदात्मकविशेषणतानवच्छेदकप्रकारकज्ञानात् तदनन्तरक्षणे साध्यविशेषणकानुमितिसम्भवेन सामञ्जस्यात्, विशिष्टसाध्याप्रसिद्धावपि अभावत्वादिसामान्यलक्षणया तेन रूपेण साध्यज्ञानस्य पूर्वं सम्भवेन साध्योपनायकज्ञाननिर्वाहात् प्रथमं साध्यविशेषणकालौकिकप्रत्यक्षसम्भवाच्च ।

इदं तु बोध्यम्—उक्तरीत्या साध्यविशेष्यकानुमित्यनभ्युपगमेपि निर्वाहे तादृशानुमितिसामग्र्यन्तराकल्पनप्रयुक्तलाघवानुरोधेन तदनभ्युपगम उचित । किं तत्र समृष्टत्वज्ञान हेतुत्वोपरोधेन ? न च साध्यविशेष्यकानुमित्यभ्युपगमेपि तदुत्तरकालीनसाध्यविशेषकानुमित्यनुरोधेन कल्पतहेतुताकव्यतिरेकपरामर्शादेव कारणतानिर्वाहे कारणताधिक्यविरहान्न गौरवमिति वाच्यम्, तदभ्युपगमे तत्र साध्यप्रसिद्धे प्रतिबन्धकताकल्पनाधिक्येन गौरवात् । एव—भेदादिधर्मिकेतरादिरूपप्रतियोगिसंशयात्मकपक्षधर्मिकसाध्यससर्गसन्देहः———ससृष्टत्वज्ञानहेतुतामतेपि साध्यविशेष्यकानुमितिनिर्वाहे, विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयविरहेण साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यप्रकारकानुमित्यसम्भवात् ।

एतेन ससृष्टत्वज्ञानस्यानुमितिहेतुतामते महानसीयेतरवह्न्यभाववान् पर्वत इत्येतादृशेतरबाधवलात् शुद्धवह्नित्वादिना व्यापकता

[दी] चेन्न, संशयासत्त्वसमये परामर्शोत्पादे सिद्धिसिषाधयिषे विना अनुमि त्यनुत्पदप्रसङ्गात्, सति विशेषदर्शने संशयायोगादिति ।

[ग] महान् महानसीयवह्निमान् पर्वत इत्याकारिकाया विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या जायमानाया अनुमितेरनुपपत्ति, तत्र महानसीयत्वविशिष्टवह्न्यादे भागासिद्ध्या तत्संसर्गज्ञानासम्भवात् । न च वह्नौ महानसीयत्वस्य पर्वते च वह्नेः संशयात्मकसंसर्गज्ञानादनुमितिर्भविष्यतीति वाच्यम्, तथा सति विशिष्ट विशेषणकानुमितौ विशिष्टसंसर्गज्ञानस्याहेतुत्वे महानसीयवह्निर्नास्तीति बाध ग्रहदशायां विशिष्टवह्न्यादिविशेषणकानुमितिवारणाय बाधग्रहस्य साक्षात्प्रति बन्धकत्वस्वीकारापत्तेरिति परास्तम्, महानसीयवह्निमान् पर्वत इति वाक्या-द्विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या जायमान शाब्दबोधे यथावान्तरवाक्यार्थभूत महानसीयवह्न्यादिबोध विनापि वह्न्यंशे महानसीयत्वसंशयात्मकात्पर्वते महा नसीयत्वविशेष्यतापन्नवह्निकोटिकसंशयरूपयोग्यताज्ञानान्निर्वहति, तथा तादृश संशयादेवोक्तस्थले महानसीयवह्निमान् पर्वत इत्याकारकानुमितिनिर्वाहात् । महानसीयत्वविशिष्टवह्निनिर्णय विना प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगि-निश्चयरूपकारणाभावान्महानसीयवह्न्यभावमानासम्भवेन नोक्तस्थले संशय सम्भवतीति चेत्' एवोनुयोग शाब्दबोधस्थलेपि तुल्य स्यात् ।

(संशयेति) साध्यसंशयद्वितीयक्षणे यत्र परामर्शोत्पाद तत्र द्वितीय-क्षणे विनश्यदवस्थसंशयादनुमितेरेतन्मतेपि निर्वाहात्। (संशयासत्त्वसमय इति) सिद्ध्यात्मकपरामर्शद्वितीयक्षणे यत्रानुमितिसा तत्र सिद्ध्यात्मकसंसृष्टत्वनिश्चया दनुमितेरेतन्मतेपि निर्वाहात् । (सिद्धिसिसाधयिषे विनेति) सिद्धिरूपसंसृष्ट त्वज्ञान सिसाधयिषाविरहसहकृत प्रतिबन्धकाभात तदुपगमनिर्वाह य सिसाध यिषोपादानम् । पर मर्शानन्तरोत्पन्नसंशय देव तन्मेतन्मते अनुमितिर्भविष्यतीति शङ्कां निराकरोति (सतीति)

[दी] एतेन लाघवात् प्रमात्वेन निर्णीयमानं बाधज्ञानं विरोधीति परास्तम्। विपरीतमेव लाघवम्। स्फुटतरं च तद्भावसाध्यके। तत्र हि गोत्वाद्यप्रकारकं गोत्वाभावादिप्रकारकं ज्ञानं बाधनिश्चयः। तथा च गोत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यप्रकारकत्वज्ञानाभावो भ्रमत्वग्रहविरहः। बाधग्रहश्च

[ग] ननु भ्रमत्वाग्रहविशिष्टबाधनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वापेक्षया प्रमात्वनिश्चयविशिष्टबाधज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वमेव युक्तम्, तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपभ्रमत्वाग्रहापेक्षया तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वग्रहस्य लघुत्वात्; अस्मन्मते प्रमात्वज्ञाने निश्चयत्वस्येव भवन्मते बाधज्ञाने निश्चयत्वस्य निवेशनीयतया साम्यात्, अभावांशे प्रमात्वेन निर्श्चीयमानस्य धर्मांशेऽपि बाधनिश्चयकार्यकारी. एवञ्च बाधग्रहसत्त्वे तत्प्रमात्वनिश्चयसत्त्वेऽपि अनुभूयमानानुमितेरनुपपद्यते, बाधधीप्रमात्वस्य हेत्वाभासता चापि, विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात्प्रमात्वनिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वात्, यदि बाधज्ञानाविशिष्टत्वप्रमात्वग्रहः अनुमित्यप्रतिबन्धके तत्प्रमात्वविषयकत्वसत्त्वेन अतिप्रसक्ततया तस्य न दोषता, इदं पक्षनिष्ठसाध्याभावविषयकत्वस्यापि अप्रमाण्यज्ञानास्कन्दितज्ञानसाधारण्येन प्रतिबन्धकतातिप्रसक्ततया दोषत्वासम्भवः, तस्मात्तु प्रमितसाध्याभाववत्पक्षादेरेवेति शङ्कां निराकरोति (एतेनेत्यादिना) "एतेन"-प्रमात्वेनाज्ञायमानेऽपि बाधग्रहे शब्दमानसादिज्ञानानुत्पादानुभवेन। उक्तरूपपक्षस्य नास्तीत्याह (विपरीतमेवेति) तदभावनिश्चयत्वघटकतदप्रकारत्वापेक्षया प्रमात्वनिश्चयत्वघटकस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वाभावाप्रकारकत्वस्यातिगुरुतया। भ्रमत्वज्ञानं नाम यस्यावच्छेदकतामते अभावद्वयनिवेशाधिक्यस्याकिञ्चित्करत्वादिति भावः। भावसाध्यकस्थले बाधग्रहभ्रमत्वघटकसाध्याभावाभावस्य साध्यात्मकस्य तद्रूपेणैव निवेशाद्दृशस्य भ्रमत्वस्य साध्याभाववति साध्यप्रकारकत्वरूपप्रमात्वापेक्षया लघुत्वेनातिस्फुटतरलाघवमित्याह (स्फुटतरं चेति)(गोत्वाद्यप्रकारकमिति) एतेन वक्ष्यमाणप्रमात्वज्ञानीयनिश्चयत्वा

[दी] पक्षे गोत्वाद्यप्रकारक ज्ञानम् । तस्य च गोत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वाद्यप्रकारकं गोत्वाद्यभाववद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वाद्यप्रकारकञ्च न प्रमात्वनिश्चय इति । उक्तप्राय च तदुक्तार्थं प्राप्ते प्रतिबन्धकानां कारणानां च

[ग] पेक्षया बाधधीनिश्चयत्वस्य विशेषोऽपि दर्शितः । न च प्रमेयत्वादिना गोत्वप्रकारकनिश्चयसंग्रहाय गोत्वत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वं निवेश्यम्, तथा च गोत्वाभाववान् गोत्वाभाववान् वेतिसंशयस्य धर्मिणि गोत्वाभाववत्त्वे नैव गोत्वप्रकारकस्याव्याप्तिरिति वाच्यम्; तादृशसंशये धर्मिणि गोत्वत्वेन गोत्वस्यापि नियमतो भानाभ्युपगमात् । तेन रूपेण तदुपस्थितिसत्त्वे तेन रूपेण तद्वत्त्वभाने बाधकाभावात् । "गोत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वाद्यप्रकारक" मित्यादिपदात् गोत्वाद्यभाववद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वरूपप्रमात्वाभावपरिग्रहः । भ्रमत्वाप्रकारकत्वाभिधानं तु भावद्वयकोटिकसंशयाभ्युपगन्तृमतावलम्बनेन । ननु—भावरूपसाध्याभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकतायां तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपभ्रमत्वतद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वाभावयोः समशरीरतया विनिगमनाविरहेण द्वयोरेव प्रवेशौ निवेशनीयौ, तदपेक्षया च भ्रमत्वाभावरूपप्रामाण्यतो लघुशरीरतद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वग्रहस्यावच्छेदकत्वे लाघवम्; न वद्द्वयकोटिकसंशयानभ्युपगमात् तन्निश्चयत्वशरीरे प्रमात्वाभावाप्रकारकत्वमेव निवेश्यते, न तु भ्रमत्वाप्रकारकत्वमिति न तदुभयनिवेशननिबन्धनगौरवमिति शङ्कायां प्रतिबन्दीमाह (उक्तप्राय चेति) "उक्तप्राय" उक्तकल्पम् । पूर्वमाकाङ्क्षाज्ञानहेतुप्रतिहेतुपरामर्शादिधर्मिकप्रमात्वनिश्चयस्य कारण-त्वप्रतिबन्धकत्वे आपादिते, न तु प्रमात्वनिश्चयविशिष्टानां तेषामिति प्रायपदम् । "प्रतिबन्धकानां" प्रतिहेतुपरामर्शादीनाम् । "कारणानां" आकाङ्क्षा

[दी] प्रमात्वेन निर्धार्यमाणतया तथात्वापत्तिरिति । न च सति विशेषदर्शने विपरीतनिश्चयोऽकिञ्चित्करः, तत्सत्त्वेऽपि विशेषदर्शनेन प्रत्यक्षोत्पादादिति वाच्यम्; विशेषदर्शनेन तन्नाशानन्तरमेव प्रत्यक्षोदयात् ।

[ग] ज्ञानपरामर्शादीनाम् । (तथात्वापत्तिरिति) यथायोगं कार्यप्रतिबन्धकत्वस्य कार्यजनकत्वस्य चापत्तिरित्यर्थः । तुल्ययुक्त्या प्रामाण्यनिश्चयेऽपि निश्चितप्रामाण्यकत्वस्य तत्रापि च तथाविधस्यानवच्छिन्नप्रामाण्यग्रहधारायाः कार्यग्रहविरोधित्वादपेक्षिततया स एव न स्यात्, प्रतिबन्धकविशेषणपरम्पराया अनवस्थितिश्चेति तत्र तत्र प्रामाण्यनिश्चयो यदि नापेक्ष्यते तदा तुल्यं प्रकृतेऽपीति भावः । अगृहीताप्रामाण्यकत्वेन प्रतिबन्धकतामतेऽपि तद्घटकाप्रामाण्यग्रहे अनिश्चिताप्रामाण्यकत्वविशेषणं, तत्र चागृहीताप्रामाण्यकत्वविशेषणमित्येवं क्रमेण अनवस्थितिरिति तु नाशङ्कनीयम्; प्रतिबन्धकीभूतनिश्चयविशेषणागृहीताप्रामाण्यकत्वघटकाप्रामाण्यग्रहे निश्चिताप्रामाण्यकत्वानिवेशात्, तत्राप्रामाण्यनिश्चयदशायां कार्यवारणाय तदप्रामाण्यनिश्चयविशिष्टविपरीतनिश्चयादीनाम् अगृहीताप्रामाण्यकत्वानवच्छिन्नानां प्रतिबन्धकतान्तरस्यैव कल्पनीयत्वात् । तादृशाप्रामाण्यनिश्चये चानिश्चिताप्रामाण्यकत्वाविशेषेण प्रामाण्यग्रहाभावस्य विशेषणत्वोपगमात् । तद्विशिष्टनिवेशकृतस्य प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनयोपपादनात् । दूरस्थे धर्मिणि अयं स्थाणुरित्यादिनिश्चयानन्तरं करादिरूपविशेषदर्शने सति नायं स्थाणुरित्यादिप्रत्यक्षोत्पत्त्या विशेषदर्शनविधिघ्म्येव विपरीतनिश्चयस्य प्रतिबन्धकता वाच्या, तथा च परामर्शसत्त्वे विपरीतनिश्चयेनानुमित्यप्रतिबन्धात्तदसत्त्वे च कारणाभावादेवानुमित्यनुत्पत्त्या बाधस्य न हेत्वाभासतेत्याशङ्कां निरस्यति (न चेत्यादिना) (विशेषदर्शनेन तन्नाशानन्तरमेवेति)

[दी] परैरपि कश्चित्प्रत्यक्षविशेष एव विपरीतनिश्चयविशेषस्यैव तथात्वोपगमाच्च । न हि शाब्दादिबोधेऽपि विशेषदर्शनविशिष्टेन स विरोधी, गौरवात्, मानाभावाच्च । न वा चाक्षुषादिप्रत्यक्षे

[ग] विपरीतनिश्चयानन्तरोत्पन्नविशेषदर्शनाधीनविपरीतनिश्चयनाशे सत्येवेत्यर्थः । क्षणमात्रस्यातिसूक्ष्मकालतया तद्विलम्बेन फलोपगमेऽनुभवविरोधविरहात् । दूरत्वादिदोषजन्यभ्रमस्य विशेषदर्शनोत्पत्तिकाले तदनन्तरं चासम्भवेन दोषविशेषाधीनत्वकृत्वाभावभ्रमस्थलवत्तत्र विशेषदर्शनाधीनभ्रमत्वग्रहकल्पनापेक्षा, तत्कल्पनेऽपि क्षणविलम्बस्यावश्यकतया क्षणविलम्बे सति पूर्वभ्रमनाशस्यावश्यकतया तत एवोपपत्तेरिति नात्र भ्रमत्वग्रहः स्वीकृतः । ये पूर्वक्षणे भ्रमसत्त्वेऽपि विशेषदर्शनबलात्प्रत्यक्षमङ्गीकुर्वन्ति तेषामपि परोक्षज्ञानप्रतिबन्धकतायां विशेषदर्शनवैशिष्ट्यनिवेशो नानुमतः, विपरीतनिश्चयसत्त्वे सति विशेषदर्शने शाब्दादिबोधानुपगमादिति बाधयानुमितिगिरा धत्व ध्रुवमित्याह (परैरिति) "प्रत्यक्षविशेष एव" तदिन्द्रियजन्यप्रत्यक्ष एव । 'विपरीतनिश्चयविशेषस्यैव' तदिन्द्रियजन्यदोषविशेषाजन्यविपरीतनिश्चयस्यैव । "तथात्वोपगमात्" विशेषादर्शनविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमात् । विशेषोपादानप्रयोजनमाह (न वेति) दोषविशेषजन्यविपरीतज्ञानसत्त्वे तदनिवर्तकत्वेन विशेषदर्शनस्याकिञ्चित्करतया तत्सत्त्वेऽपि समानेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षानुपपत्त्या विशेषादर्शनमपुरस्कृत्यैव तस्य विरोधित्वमिति दोषविशेषाजन्यत्वं विशेषपदार्थेऽन्तर्भावितम् । उक्तान्यत्वेऽप्ययं स्थाणुरिति भ्रमोत्पत्तिकाले अयं न स्थाणुरिति प्रत्यक्षवारणाय विशेषादर्शनविशिष्टदोषप्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वेन तद्विशिष्टविपरीतज्ञानप्रतिबन्धकत्वमफलमिति बोध्यम् ।

ननु यत्र विपरीतनिश्चयानन्तरं तन्निवर्तकं विशेषदर्शनं, तत्र विशेषदर्शनस्योत्तरविपरीतज्ञाननाशकतया विपरीतज्ञानान्तरोत्पादावरोधितया च प्रत्यक्षनिश्चयोपपत्तावपि यत्र शङ्खत्वादिदर्शनकाले दोषविशेषजन्य

[दी] प्रमात्वेन निश्चीयमानतया तथात्वापत्तिरिति । न च सति विशेषदर्शने विपरीतनिश्चयोऽकिञ्चित्करः, तत्सत्त्वेपि विशेषदर्शनेन प्रत्यक्षोत्पादादिति वाच्यम्; विशेषदर्शनेन तज्ज्ञानानन्तरमेव प्रत्यक्षोदयात् ।

[ग] ज्ञानपरामर्शादीनाम् । (तथात्वापत्तिरिति) यथायोगं कार्यप्रतिबन्धकत्वस्य कार्यजनकत्वस्य चापत्तिरित्यर्थः । तुल्ययुक्त्या प्रामाण्यनिश्चयेपि निश्चितप्रामाण्यकत्वस्य तत्रापि च तथात्वापेक्षायामनवच्छिन्नप्रामाण्यग्रहधारायाः कार्यग्रहविरोधित्वादपेक्षिततया स एव न स्यात्, प्रतिबन्धकविशेषणपरम्परायामनवस्थितिश्चेति तत्र तत्र प्रामाण्यनिश्चयो यदि नापेक्ष्यते तदा तुल्यं प्रकृतेपीति भावः । अगृहीताप्रामाण्यकत्वेन प्रतिबन्धकतामतेपि तद्घटकाप्रामाण्यग्रहे अनिश्चिताप्रामाण्यकत्वविशेषणं, तत्र चागृहीताप्रामाण्यकत्वविशेषणमित्येवं क्रमेण अनवस्थितिरिति तु नाशङ्कनीयम्; प्रतिबन्धकीभूतनिश्चयविशेषणागृहीताप्रामाण्यकत्वघटकाप्रामाण्यग्रहे निश्चिताप्रामाण्यकत्वानिवेशात्, तत्राप्रामाण्यनिश्चयदशायां कार्यवारणाय तदप्रामाण्यनिश्चयविशिष्टविपरीतनिश्चयादीनां अगृहीताप्रामाण्यकत्वानवच्छिन्नानां प्रतिबन्धकतान्तरस्यैव कल्पनीयत्वात् । तादृशाप्रामाण्यनिश्चये चानिश्चिताप्रामाण्यकत्वावच्छिन्नप्रामाण्यग्राहकस्य विशेषणत्वोपगमात् । तद्वैशिष्ट्यनिवेशकृतस्य प्रतिबन्धकतान्तरकल्पनयोपपादनात् । दूरस्थे धर्मिणि अयं स्थाणुरित्यादिनिश्चयानन्तरं च विरुद्धविशेषदर्शने सति नायं स्थाणुरित्यादिप्रत्यक्षोत्पत्त्या विशेषादर्शनविशिष्टस्यैव विपरीतनिश्चयस्य प्रतिबन्धकता वाच्या, तथा च परामर्शसत्त्वे विपरीतनिश्चयेनानुमित्यप्रतिबन्धात्तदसत्त्वे च कारणाभावादेवानुमित्यनुत्पत्त्याबाधहेत्वाभासतेति शङ्काऽनिरस्यतेऽनेनेत्याशयेनाह (विशेषदर्शनेन तज्ज्ञानानन्तरं

[दं] इति ग्रहस्य परस्परोपरागानवगाहिनो व्यभिचाराविषयकत्वात् । एकत्र व्यभिचाराव्यभिचारयोरेकनिश्चयागोचरत्वात् । पूर्णे च कारणे साक्षादनुमित्यविरोधिनो व्यभिचारज्ञानादेरकिञ्चित्करत्वात् । उक्तश्च "साध्यादे

[ग] तयोरित्यादि । (इति ग्रहस्येति) इत्याकारकस्यैव तत्रत्यबाधग्रहस्येत्यर्थः । (परस्परोपरागानवगाहिन इति) हेतौ साध्याभाववद्विशिष्टधर्मिवृत्तित्वस्य साध्याभावविशिष्टे धर्मिणि हेतुसत्त्वस्य चानवगाहिन इत्यर्थः । एतच्च व्यभिचाराविषयकत्वे हेतुगर्भे विशेषणम् । विशिष्टव्यभिचाराभाने च खण्डशस्तद्घटकभानावदर्थानवगाहिनोऽन ज्ञानस्यैव विशिष्टविषयकविशकलितसमूहालम्बनस्याप्यनुमित्यविरोधितया बाध एवानुमितिविरोधीति भावः । ननु तत्र विशिष्टव्यभिचारभाने किं बाधकमित्यत आह (एकत्रेति) (एकनिश्चयागोचरत्वादिति) तदुभयभाने निश्चयत्वस्यैव निर्वाहात्, तदनिर्वाहे च व्याप्तिनिश्चयाभावेनैवानुमित्यनुत्पादादिति भावः ।

ननु विशिष्टस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वादेरिव तद्धर्मिणि साध्याभाववत्त्वादिना सहित तद्धर्मिणो हेतुमत्त्वादिकमपि व्यभिचारः, विशकलिततदुभयज्ञानादपि अनुमितिप्रतिबन्धः ग्राहकाभाविकत्वादित्युक्तस्थलेऽपि व्यभिचारनिबन्धन एवानुमित्यनुत्पाद इत्याशङ्क्याह (पूर्णे चेति) तृतीयलिङ्गपरामर्शसमवधाने सति परामर्शविघटकतयैवानुमितिविरोधिनो व्यभिचारस्वरूप सिद्ध्यादिग्रहस्यानुमित्यनुत्पादानिर्वाहकत्वादित्यर्थः । तथा च तृतीयलिङ्गपरामर्शसमवधाने सति पक्षे साध्याभावग्रहे तादृशबाधादेवानुमितिप्रतिबन्ध इति तस्य हेत्वाभासतेति भावः । न हि बाधग्रहकाले व्यभिचारज्ञानं नियतं, तज्ज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानसामग्रीतायामपि बाधस्य सार्थक्यं निष्प्रत्यूहमेवेत्याह (उक्तश्चेति)

[दी] पक्षावृत्तित्वादिकमपि नाथ, न च तद्ग्रहेऽपि व्यभिचारबुद्धेरावश्यकी, यत्तु अनिश्चितप्रामाण्यस्य ज्ञानस्यार्थनिश्चयरूपत्वे प्रामाण्यनिश्चयवैयर्थ्यम्, अतिप्रसङ्गश्च, तथा च पक्षे साध्याभावज्ञानस्य निश्चयत्वसम्पत्तयेऽपेक्षणीयस्तत्प्रमात्वनिश्चय एव प्रतिबन्धक, प्राथमिकत्वादुपजीव्यत्वाच्च, न तु चरमभावि तदधीन व्यभिचारज्ञान, इति, तत्तुच्छ, तस्य प्रतिबन्धकत्वेनाक्लृप्तत्वात्, अगृहीताप्रामाण्यकत्वेनैव निश्चयस्य स्वकार्यकारित्वात्, अन्यथानवस्थानात्, अप्रामाण्यशङ्कानिवर्तकत्वेन च क्वचित्प्रामाण्यग्रहोपयोगात्, संशयसाधारणस्य व्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वाच्चे" ति ।

[ग] "न च" नहि । "तद्ग्रहेऽपि" तादृशबाधादिग्रहकालेऽपि । (व्यभिचारबुद्धेरावश्यकीति) धर्मिणि साध्याभाववत्त्वस्येव साध्ये धर्मवृत्तित्वस्य व्यभिचारघटकत्वादिति भाव । साध्याभाववुद्धेः प्रमात्वस्य व्यभिचारज्ञानोपजीव्यज्ञानविषयतया हेत्वाभासत्वमिति यन्मूलोक्तं तद्दूषयितुमुपन्यस्यति (यत्त्विति) "निश्चयरूपत्वे" तत्कार्यकारित्वे । "अतिप्रसङ्ग" गृहीताप्रामाण्यकज्ञानस्य तथात्वप्रसङ्ग । (तत्प्रमात्वनिश्चय एवेति) विरोध्यविषयकोऽपीति शेष । (प्रतिबन्धक इति) अनुमितावित्यादि । प्राथमिकत्वं कादाचित्कमित्यत (उपजीव्यत्वादिति) "नत्वि" त्यादिना व्यभिचारज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वमेव व्यवच्छिन्नम् व्याप्तिज्ञानविरोधितायामविवादात्, अन्यथा व्यभिचारस्य हेत्वाभासतानुपपत्ते । "तस्य" पक्षे साध्याभावबुद्धिप्रमात्वनिश्चयस्य । (अक्लृप्तत्वादिति) व्यभिचारज्ञानस्य च पक्षातिरिक्ते साध्याभावहेतुमत्तावगाहिज्ञानात् यत्रानुमित्यनुत्पादस्तत्र प्रतिबन्धकता क्लृप्तेति भाव । उपजीव्यत्वमपि दूषयति (अगृहीतेति) "अन्यथा" निश्चितप्रामाण्यकत्वेन तथात्वे । प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यमुद्धरति (अप्रामाण्यशङ्केति) (क्वचिदिति) यत्र कोट्युपस्थित्यादिरूपकारणसमवधानं तत्रेत्यर्थ । "क्वचि" दित्यनेनेदृशोपयोगिताया मनवस्था नास्तीति सूचितम् । व्यभिचारज्ञानस्य साध्याभावांशे निश्चयत्वापेक्षाया प्रमात्वनिश्चयापेक्षा, सैव नास्तीत्यतोऽपि न प्रमात्वनिश्चयोपजीव्यतेत्याह (संशयेति)

[दी] यत्तु उपनीतकाञ्चनमयत्वविशिष्टवह्न्यनुमितिविरोधी व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको वह्न्यभावो बाध, न च विशिष्टसाध्याप्रसिद्ध्या कथं तद्विशिष्टानुमिति ? विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन तत्सम्भवात्,

---

[ग] पूर्वोक्तानि कतिपयदूषणान्युद्धृत्य सौन्दडमतं परिष्कृत्योपन्यस्यति (यत्त्विति) (बाध इति) असङ्कीर्ण इत्यादि । "किञ्च" त्यादिमूलोक्तदूषणमुद्धरति (न चेत्यादिना) "विशिष्टसाध्याप्रसिद्ध्या" अनुमितेः पूर्वं काञ्चनमयत्वरूपविशेषणतावच्छेदकविशिष्टवह्निरूपविशेषणाज्ञानेन । "कथं तद्विशिष्टानुमिति" कथं तादृशविशिष्टसाध्यविशेषणकानुमितेः प्रसक्तिः । तथा च कारणाभावादेव तत्र विशिष्टानुमित्यनुत्पादसम्भवात् बाधोऽकिञ्चित्कर इति भावः । (विशेष्ये विशेषणमितीति)

अयं भावः—विशिष्टविशेषणकज्ञानं द्विविधं तदुपलक्षितप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहि तद्विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहि च, आद्ये विशेषणज्ञानासंसर्गाग्रहयोरेवापेक्षा, न तु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधियोऽपि, अत एव अवान्तरवाक्यार्थज्ञानं विनैव महावाक्यार्थज्ञानमङ्गीकुर्वन्तीति । न चैवमपि पूर्वं विशिष्टाप्रसिद्धेरेव विशिष्टप्रतियोगिज्ञानाभावात् बाधग्रहो न सम्भवतीति स्वरूपसतो बाधस्याकिञ्चित्करतेति वाच्यम्, प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य विशिष्टविशेषणज्ञानविधयैव विशिष्टप्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धौ हेतुत्वात्, काञ्चनमयत्वेन वह्निर्नास्तीत्याकारिकायां स्वातन्त्र्येण प्रतियोगितावच्छेदकतया काञ्चनमयत्वाद्यवगाहिन्यामभावबुद्धौ तदपेक्षाविरहात् । प्रतियोगिविशेषणतापन्नस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वभानमिति नियमस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिनोऽननुमतत्वात् । एवं कथञ्चिद्विशिष्टसाध्यज्ञानेनापि बाधग्रहो विशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमितिकारणान्तरसमवधाने सम्भवतीत्यपि बोध्यम् ।

[दी] शुद्धसाध्यव्याप्तिग्रहे चेव चोपनयसहकारेणा प्रसिद्धविशिष्टसाध्यानुमिति सम्भवात् तदभावो बाधस्तु, तेन रूपेण व्याप्तेरनुपादानाच्च तथा व्यभिचारो न दोषाय,

---

[ग] ननु विशिष्टज्ञानापेक्षया कथञ्चिद्विशिष्टज्ञानसम्पत्त्या वा व्याप्तिग्रहसम्भवे व्यभिचारोऽपि गृहीत इति तत एवानुमितिर्न भविष्यतीति किं बाधे नेति दूषणमुद्धर्तुं तत्र काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्न्यभावरूपबाधतादृशाभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारग्रहयोः काञ्चनमयत्वविशिष्टवह्न्यनुमितिविरोधित्वाविरोधित्वे दर्शयति (शुद्धसाध्येति) (अप्रसिद्धविशिष्टसाध्यानुमितीति) पूर्वोक्तात् काञ्चनमयत्वादिविशेषितवह्न्यादेरनुमितिसम्भवादित्यर्थः। "तदभावः" काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभावः। "बाधोऽस्तु" विशिष्टसाध्ये साधनीये बाधरूपप्रकृतहेतुदोषोऽस्तु। विशिष्टसाध्यव्याप्तिग्रहविषयतयेव उपनयादिसहकृतशुद्धसाध्यव्याप्तिग्रहविषयतयापि प्रकृतहेतौ विशिष्टसाध्यभानप्रयोजकतया बाधदशायां तस्य तदनुत्पादकतायाः बाधप्रयुक्तत्वात्, तादृशबाधग्रहस्य शुद्धसाध्यानुमित्यविरोधित्वेऽपि शुद्धसाध्ये साधनीये तस्य दोषत्वानुपगमे क्षतिविरहादिति भावः। "तेन रूपेण" काञ्चनमयत्वादिसहितवह्नित्वादिना। "तथा व्यभिचार" काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्तित्वम्। (न दोषायेति) हेत्वधिकरणपक्षातिरिक्तमात्रे काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्याद्यभाववत्त्वग्रहेऽपि पक्षे काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यनुमित्यनुपगमेनानुमितौ साक्षाद्व्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वेऽपि काञ्चनमयत्वादिसहितवह्नित्वाद्यवच्छिन्नविधेयतकानुमितावेव तथा व्यभिचारधियो विरोधित्वात् काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितौ काञ्चनमयत्वांशे विधेयतावच्छेदकतात्वाविलक्षणविषयताविरहेणोक्तव्यभिचारधियोऽविरोधित्वादिति भाव।

अथ व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभावप्रतीतौ, काञ्चनमयत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकतया भासते, समानाधिकरणवह्नित्वादिकन्तु

[दी] रुपनीतसकलभाने चाप्रामाण्य प्रत्यक्षेऽपि तुल्यम्,

[ग] प्रतियोगित्युपलक्षणतयैव, तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् , एवञ्च काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितौ काञ्चनमयत्ववह्नित्वयोः प्रतियोगितावच्छेदकत्व पर्याप्त्यवगाहिबाधग्रहस्यैव प्रतिबन्धकतया नोक्तज्ञानस्य विरोधितेति कथ हेत्वाभास ? न च उभयधर्मप्रकारेण साध्यानुमितौ एकधर्मांशेऽवच्छेदकत्वमवगाह्यान्यत्र च प्रतियोगिताया सामानाधिकरण्य वगाहित्वेनैव प्रतिबन्धकतेति वाच्यम् तथा सति काञ्चनमयत्वेन महानसीयवह्निर्नास्तीति निर्णयेऽपि काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितिविरोधितापत्ते , अधिकं त्विति न्यायेन इतरसामानाधिकरण्याभावस्य प्रतिबन्धकतायामतन्त्रत्वात् , न च एकांशे स्वरूपसम्बन्धरूपस्यापरांशेनातिरिक्तवृत्तिस्वरूपस्यावच्छेदकत्वस्यावगाहन प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रम् , ईदृशप्रतिबन्धकत्वस्य क्व प्यक्लृप्तत्वात् , तावतापि काञ्चनमयत्वेन वह्निघटोभयसामान्य नास्तीति ज्ञानस्य काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमिति विरोधिताया दुर्वारत्वाच्च, नैव प्रतियोगिविशेषणतया भासमानधर्मस्यापि समानाधिकरणतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगिप्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमने काञ्चनमयवह्निर्नास्तीति भ्रम इव काञ्चनमयत्वेन वह्निर्नास्तीत्यादिबुद्धावपि काञ्चनमयत्वघटत्वयोः प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिभानापत्तेः रात्,

न च मिलित्वाऽभासमानयोः प्रतियोगिविशेषणतया स्वतन्त्र्येण च भासमानयोरुभयोर्मिलितयोः प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिभानं काञ्चनमयो नास्ति वह्निर्नास्तीत्यादाविव दुर्घटमिति वाच्यम् , एकस्या प्रतियोगिविषयताया मवच्छेदकतया भासमानयोरेव यदुभयधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वविषयतयोरभावनिष्ठैकविषयतानिरूपितत्व तयोर्मिलितयोः प्रतियोगितावच्छेदकत्व पर्याप्तिभानोपगमात् , इत्यल विस्तरेण ।

" अन्यथा पूर्वापस्थितसकलभान" इत्यादिमूलोक्तमनुमितेरुपनीतभानरूपदूषणमुद्धरति (उपनीतसकलभाने चेति) (प्रत्यक्षेऽपि तुल्यमिति) तथा च प्रत्यक्षमात्रस्यैवानुमितिमात्रस्यापि किञ्चिदंशेऽप्रमात्वमिष्टमेवेति भाव ।

[दी] अनुद्देश्यांशे चानुमितेरप्रामाण्यं न वादिविजयप्रयोजकमिति ।
तत्र, प्रत्यक्षे हि विना सन्निकर्षमभानादुपनीतभानस्य प्रत्यभिज्ञादावनुभाविकत्वादुपनयोपि सन्निकर्ष कल्प्यते । अनुमितौ च फलासिद्धया न सामग्र्यन्तरकल्पना ।

[ग] तावता च वादिनो न निग्रह इत्याह (अनुद्देश्यांश इति) वादिनो यद्विषयसिद्धिरनुद्देश्या तदंश इत्यर्थः (अनुमितेरप्रामाण्यमिति) वादिसम्पादितानुमितेः भ्रमत्वमित्यर्थः । (न वादिविजयप्रयोजकमिति) न वादिकर्तृकपरवादिविजयप्रयोजकमित्यर्थः । यत्सिद्धिर्वादिन उद्देश्या तत्साधनपरिपन्थिहेत्वाभासस्यैव निग्रहस्थानत्वादुद्देश्यांशे अनुमितेरप्रामाण्य एव तादृशदोषसम्भवादिति भावः । एतत्समाधानमपि मूलोक्तशङ्काक्रमेणाभिहितमित्यवधेयम् । मूलस्थाया अनुमितावुपनीतभानस्याप्रामाणिकत्वोक्तेर्विवरणेन प्रकारान्तरप्रदर्शनेन च मतमेतन्निराकरोति (तन्नेत्यादिना) प्रत्यक्षेपि ज्ञानं यदि विशेषणज्ञानमुद्रया स्वविषयभासकं तदानुमितावपि तस्य तथात्वं दुर्वारमेव, विशिष्टानुभवत्वावच्छिन्नं प्रत्येव विशेषणज्ञानादेर्हेतुतयानुभवसामान्य एव तस्य विषयभासकतासम्भवात्, अपरत्वत्र ज्ञानस्य सन्निकर्षविधया तथात्वं तत्रास्त्यिति (प्रत्यक्षे हीति) अनुमित्यादौ यदि नोपनीतस्य भानं तदा प्रत्यक्षेपि मास्तु, अविशेषादिति किं ज्ञानस्य सन्निकर्षत्वेनेति प्रतिबन्धुद्धारायाह (उपनीतभानस्येति) उपनीततत्तद्विषयकत्वस्येत्यर्थः ।
'प्रत्यभिज्ञादौ' इत्यादिना घटो नास्ति इह सुरभि चन्दनमित्यादिप्रत्यक्षपरिग्रहः । (उपनयोपीति) ज्ञानमपीत्यर्थः । "सन्निकर्ष" स्वविषये मनसः सन्निकर्षः । "कल्प्यते" इत्य च विषयभासकत्वेनेत्यादि । तद्बलाच्च नोपनीतस्यानुमितौ भानम्, प्रत्यक्षत्वस्य सन्निकर्षजन्यतावच्छेदकत्वादिति भावः । ननु अस्तूपनयज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकम्, तथापि विशेषणज्ञानबाधाभावबलादनुमितावुपनीतं भासतामित्यत आह (अनुमिताविति) (न सामग्र्यन्तरकल्पनेति)

[दी] न खलु वह्निव्याप्यधूमपरामर्शादुपनीतरासभानुमितिरनुभाविकी कल्पते । अन्यथा पर्वते वह्निसन्देहवतो निश्चितवह्न्यभिचारकेण

[ग] अयं भावः-विशेष्यभासकसामग्रीनिरपेक्षं केवलबाधाद्यभावसाहितं विशेषणांशमात्रविषया हेतुभूतं ज्ञानं न स्वविषयभासकं, अतिप्रसङ्गात् ; विशेष्यभासक सामग्री च प्रत्यक्षानुमित्योरननुगतेति प्रत्यक्षसामग्रीसमवहितमेव तत्तथा, नत्वनुमितिसामग्रीसमवहितम्, तादृशस्य तस्य क्लृप्तत्वाभावात् । काञ्चनमयत्वव्याप्यवान् वह्निः काञ्चनमयवह्निव्याप्यवान् पर्वत इत्यादिपरामर्शघटित वह्न्यादिभासकानुमितिसामग्रीतोपि वह्न्यादौ काञ्चनमयत्वादिविशिष्टबुद्धिरुत्पद्यत इति विशेष्यभासकानुमितिसामग्रीसमवहितमपि काञ्चनमयत्वादिरूप-विशेषणज्ञानादिकं स्वविषयभासकमिति चेत् ; भवतु तादृशमपि तत्तद्विशेषणज्ञानादिकं तथा, वह्निव्याप्यवान् पर्वत इत्यादि काञ्चनमयत्वादिविषयकत्वावच्छिन्नजनकपरामर्शादिसहितकाञ्चनमयत्वादिज्ञानस्य विषयभासकत्वं तावत् पि न सिद्ध्यति । सर्वसाधारणं वह्न्यादिभासकसामग्र्या च तद्भासकानुमितिसामग्रीत्वं चैकं दुर्वचं ; सुवचत्वेपि तेन रूपेण न हेतुतेति तेन रूपेण न सहकारितासम्भव इति ।

फलासिद्धिमेव विवृणोति (न खल्विति) ननु काञ्चनमयवह्निमान् पर्वत इत्यादिभाने तत्तद्विषयोपस्थितिबाधविरोधाभावादिघटिता या सामग्री विशिष्टविषयकत्वप्रयोजिका सा काञ्चनमयत्वाद्युपस्थितिबाधविरोधाभावादिसहिता वह्न्यादिव्याप्यवत्तापरामर्शसमवधानकालेप्यक्षतैव, तादृशज्ञाने मानस-त्वप्रयोजिकायाश्च समग्रायामनुमितिसामग्रीरूपप्रतिबन्धकाभावनिवेशात् ; तद्विशिष्टविषयत्वप्रयोजकशरीरे प्रयोजकान्तर्विरहेण तदनन्तर्भावात् : न च सामग्रीप्रविशिष्टविशेष्यज्ञानस्य मानसानुमित्योर्नैकरूपेण हेतुतेति कथं तादृशसामग्र्या अनुगतरूपेणोभयत्र विशिष्टविषयकत्वे प्रयोजकत्वमिति

[दी] अभिधेयत्वादिना पर्वतादौ प्रमेयत्वादिकमनुमितिमतोऽपि वह्न्यर्थिनो वह्नि मत्त्वनिश्चयान्निष्कम्पप्रवृत्त्यापत्तेरिति ।

[ग] वाच्यम्, प्रत्यक्षनिष्ठोपनायकज्ञानजन्यतायामपि अनुमितिसाधारणालौकिकज्ञानत्वस्यैवावच्छेदकत्वोपगमेन प्रत्यक्षानुमित्योरेकरूपेण विशिष्टज्ञानहेतुत्वानपायात्; न च प्रत्यक्षत्वापेक्षया लघोर्ज्ञानत्वस्य उपनायकज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वं निर्युक्तिकम्, तुल्यशरीरत्वेपि विनिगमनाविरहेण उभयो ... ... प्रत्यूहत्वात्; इत्यादावनुमितावुपनीतभाने बाधकमाह (अभिधेयत्वेति

[दी] (पक्षधर्मताबलेनेत्यादि) ननु विशेषतो व्याप्यग्रहात्र तथा सिद्धिसम्भव वा सामान्यतः सिद्धौ न विशेषतो बाधो विरोधी, भिन्नप्रकारकत्वात्, न च समानविषयकत्वमेव विरोधित्वे तन्त्रं, पृथिव्यादिरूपबाधग्रहेऽपि

[ग] इदन्तु बोध्यम्—अनुमितावुपनीतभानस्वीकारे वह्न्याद्यनुमितावपि समयवादिनेव तद्वृत्तिमहानसीयवह्नित्वादिनापि पर्वतादौ वह्न्याद्यनुमिते शुद्धवह्निव्याप्यवत्तापरामर्शेन सम्भवे तद्विरोधितया समानाधिकरणमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्नाभावरूपबाधस्यापि असङ्कीर्णदोषता दुर्वारेति वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिपरामर्शान्महानसीयवह्न्यादेर्बाधादेव न पर्वतादौ भासत इति न यस्य पृथग्दोषत्वमिति ।

"पक्षधर्मताबलेने" त्यादिमूलोपदर्शितसिद्धान्ते उपाध्यायोक्तदूषणमाशङ्कते (नन्विति) "विशेषत" महानसीयवह्नित्वादिना । "तथा सिद्धि" तादृशविशेषधर्मप्रकारिका सिद्धिः । "सामान्यत" व्यापकतावच्छेदकवह्नित्वादिना । "विशेषतो बाध" महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नाभावग्रह । "भिन्नप्रकारकत्वात्" अभावप्रतियोगितावच्छेदकतया ग्राह्यतावच्छेदकरूपप्रकारानवगाहित्वात् । समानप्रकारकत्वस्यैव प्रतिबन्धकतायां तन्त्रत्वादिति भाव । (समानविषयकत्वमेवेति) अभावप्रतियोगितावच्छेदकतया ग्राह्यवृत्तिधर्मावगाहित्वमेवेत्यर्थ । न त्वभावप्रतियोगितया ग्राह्यविषयकत्वमेवेत्यर्थः ; वह्निर्नास्तीति सामान्याभावबुद्धौ महानसीयवह्न्यादेः प्रतियोगितयाऽभाने महानसीयवह्न्यादिज्ञानाविरोधितानुपपत्ते । न च सामान्यप्रत्यासत्तितः सामान्याभावबुद्धौ सकलप्रतियोगिभान नियतम्, सामान्यज्ञानसत्त्वेऽपि तत्प्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे सकलसामान्याश्रयभानासम्भवात् ; अनुपस्थितव्यक्तीनां विशेषणज्ञानरूपकारणविरहेणाभावांशे प्रतियोगितया प्रकारत्वायोगाच्च । एवकारेण समानप्रकारकत्व तन्त्रताव्यवच्छेद ।

[ख] वायुरूपवान्न वेति संशयात् रूपवानित्यनुमितेश्च । न चारूपमेव रूप त्वेन शङ्कितमारोपितं वा तद्विषयः, तादृशशङ्काविरहेऽपि तयोरानुभाविकत्वात्। दोषवशात्तेद् श्वेतं द्रव्यमिति भ्रमेऽपि इह पीतः शङ्ख इति प्रत्ययात् ;

[ग] अनुमितावेव चेतसमानविषयकत्वेन विरोधिोच्यते, तत्राह रूपवानित्यनुमितश्चेति) "अरूपं" रूपभिन्नम् । (शङ्कितमारोपितं वेति) वाकारोऽनास्थायाम् । रूपत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदककतदवच्छिन्नविशेष णताकबुद्धौ रूपत्वप्रकारकज्ञानत्वेन तन्निश्चयतत्संशययोर्द्वयोरेव हेतुत्वात् । "तयोः" संशयानुमित्योः । (अनुभाविकत्वादिति) तथा च तत्रानुमित्यारूप विषयकत्वस्य स्वीकरणीयतया समानविषयकत्वेन विरोधितायां तदनुपपत्ति रिति भावः । ननु पूर्वं रूपत्वेनारूपज्ञानविरहेऽपि तादृशसंशयादौ विशेष्येऽवि शेषणमिति रीत्या धर्मिविशेषणतया भासमाने रूपे रूपत्वभानं सम्भवतीत्या- शंक्य बाधकान्तरमाह (दोषवशादिति) (श्वेतं द्रव्यमिति) द्रव्यपदं श्वेतपदस्य धर्मिपरतालाभाय । (इह पीत इति) यद्यपि भ्रमशङ्खवृत्तिशुक्लत्वावच्छिन्ना भावग्रहे इह शङ्ख इति पीतत्वाविषयकज्ञानस्यानुपपत्तिः, तथापि भ्रमस्य साक्षात्कारित्वज्ञानविरोधिताप्रयोजकपित्तादिदोषजन्यतया श्वैत्यप्रकारेण शङ्ख- ग्रहस्य तत्रानुसत्त्या शङ्खग्रहे श्वैत्याविषयकत्वस्य लाभाय (पीत इति) (प्रत्ययादिति) साक्षात्कारित्वमादित्यर्थः । अत्र शङ्खत्वेनासन्निकृष्टस्य उप- नीतशङ्खस्य न भानोपगमसम्भवः, शङ्खं साक्षात्करोमीत्यनुभवात् ; नापि लौकिकसन्निकर्षाश्रयस्य कस्य चिदशङ्खस्य, तदानीं तत्राशङ्खत्वसाक्षात्कारसा मग्रीसत्त्वेन शङ्खत्वग्रहासम्भवात् ; अतस्तत्र शङ्खत्वेन शङ्खस्यैव भानमङ्गी- कार्यम्, तच्च शुक्लत्वावच्छिन्नाभावग्रहदशायां भवन्मते न सम्भवतीति भावः। ननु तत्र पित्तादिना प्रतिबन्धात् शङ्खादौ श्वैत्याग्रहेणैव इह श्वेतः शङ्ख इति साक्षात्कारविरहोपपत्तेः, दोषनाशे च सति तादृशभ्रमत्वेऽपि

[टि] घटपटौ न स्त दण्डी चैत्रो नास्तीति भ्रमेऽपि घटोऽस्ति चैत्रोऽस्तीत्य नगमात् ।

[ग] तादृशसाक्षात्कारोपगमसम्भवाद्दोषविशेषजन्यभ्रमस्य लौकिकप्रत्यक्षप्रति बन्धकत्व सविवादमित्याशक्य बाधकान्तरमाह (घटेति) प्राह्यपर्याप्तधर्माव-च्छिन्नाभावग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वोपगमे द्वा न स्त इत्यत्र परम्परासम्बन्धेन द्वित्वाभावस्य विषयत्वोपगतृमते च घटपटौ न स्त इत्यादिग्रहे घटोऽस्तीत्या दिज्ञानस्य नानुपपत्तिरित्यतो विशिष्टाभावग्रहदशायां विशेष्यप्रतीतिविषयतानुप पत्तिप्रदर्शनम् ।

यद्यपि विशेष्यवति विशिष्टाभावप्रत्ययस्य विशेषणाभावावगाहित्वं विना प्रमा मते नेयमनुपपत्ति , वस्तुतस्तु समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेऽपि दण्डविशिष्टचैत्रो न स्तोति भ्रमदशायां दण्डोपलक्षितचैत्रवत्ताग्र ययस्य समान प्रकारकत्व नुपपत्तिरित्युपलक्षणीभवत्तद्धर्मप्रकारकप्र तियोगिमत्ताग्रहे तद्धर्मे विशि ष्टाभावविषयितयोगिता वेलक्षण्यतद्ध वच्छिन्नप्रतियोगित वेषयक भ वग्रहस्य तद्विशिष्टप्रतियो गे त्ताग्रहे च विलक्षणप्रतियोगिमत्तावगा हिविशिष्टाभावग्रहस्य प्र तिबन्धकता वाच्या, तथा च समानविषयकत्वेन विरोधितापतेऽपि तद्वत्ताग्र हसामान्यविरोधिताया विशिष्टाभावीयप्रतियोगितावैलक्षण्यतद्वृत्तिधर्मावच्छिन्न प्रतियोगितावगाहित्व तन्त्रमित्युक्तौ नोक्तदोषावसर , तथापि तन्मते तद्वत्ता ज्ञानं प्रति वास्तवतद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावगाहित्वेन प्रतिबन्धकत्वेन पीतो नास्तीति भ्रमे पीत शङ्खोऽस्तीत्य नुमानिकप्रतीत्यापत्ति , पीतत्वस्य वस्तुत शङ्खावृत्तित्वात्, शुक्लत्वस्य शङ्खावृत्तित्वभ्रमदशायां शुक्लो नास्तीति भ्रमे तादृशप्रतीत्यनुपपत्तिश्चेति तद्वृत्तित्वस्थाने तद्वृत्तितया गृह्यमाणत्व विशेषण

[दी] सलिङ्गपरामर्शाद्बाधितविशेषभानप्रसङ्गश्च विशेषबाधावतारानवतारयो: समान , समानसमाधानश्च ।

[ग] देय, यथा च कालान्तरीयपुरुषान्तरीयज्ञानव्य वर्तन य तत्तत्कालपुरुष-निवेशेन महागौरव दूषण चोध्यम् ।

न च समानप्रकारकत्वेन विरोधितामते घटत्वपटत्वादिरूपप्रकारान्तर्भावेण विरोधितानानाभिन्नमिति गौरवमिति वाच्यम्, समानविषयकत्वेन विरोधितामतेऽप्युक्तक्रमेण ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रतिबन्धकताभेदाद तिगौरवात् । वायौ रूपविशेषाभावकूटग्रहदशाया वायौ रूपा यात्किमपि नास्तीति भ्रमसत्त्वे वायू रूपवान्नवेति संशयादेरनुपपत्तिरपि तन्मते द्रष्टव्या ।

ननु समानप्रकारकत्वेन विरो ित्वे पर्वते महानसीयव ह्नि स्तीत्यादि विशेषबाधावतारदशाया सलिङ्गपरामर्शाद्द् हित्यादिसामा यधर्मप्र रेण पर्वत दौ महानसीयवह्न्यादिविषयकभ्रमानुमितिप्रसङ्ग समान िषय त्वेन विरोधित्वे च तद्भासकेतरबाधादिसत्त्वेऽपि विशेषबाधादेव न तत्र तद्भानप्रसङ्ग इत्यत आह (सदिति) (विशेषबाधावतारानवतारयो सम न इति) समानप्रकारकत्वेन विरो धितामते यथा विशेषबाधावतारदशाया तत्प्रसङ्ग तथा समानविषयत्वेन विरे धितामते विशेषभासकतरबाधाभावसत्त्वेऽपि विशेषब ध नवतारदशाया तत्प्रसङ्गोऽस्तीत्यर्थ । (समानसम धान इति) यथा समानविषयकत्वेन विरोधितामते बाधितेतरबाधाभावसत्त्वे विशेषबाधानवतारे तादृशेतरबाधादिरू पदोषविरहादेव तादृशभ्रमानुमितिविरह इाने समाधान तथा समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेऽपि तदेव समाधानमित्यर्थ ।

समानप्रक रकत्वेन विरोधितामतेऽपीतरबाधादित विशेषरूपेणैव पक्षे बाधितविशेषभानानभ्युपगम्य बाध स्वीकारस्य व्यवस्थाप्यतया त मते उत्कर्षत्या नातिप्रसङ्गवारणसम्भव , तादृशबाधादिरू दोषस्य सा ा यरूपेण

[दी] अत्र वदन्ति—व्यापकतावच्छेदकमपि रूपं लाघवज्ञानादिसहकारिवशादनुमितौ प्रकारीभवति, यथा जीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वादित्यत्र जीवनप्रतियोगित्वम्,

---

[ग] बाधितविषयकानुमितावहेतुतया तादृशदोषविरहस्य तादृशभ्रमानुमिति विरहाप्रयोजकत्वात्, तथापि तन्मते सामान्यरूपेण पक्षे बाधितविशेषानुमित्यप्रसिद्ध्या तत्सामग्र्यकल्पनेन न तत्प्रसङ्गः। प्रत्यक्षे प्रसिद्धस्य सामान्यरूपेण बाधितविशेषभानस्यानुमितावभावस्तु तादृशप्रत्यक्षसामग्रीविरहप्रयोज्य एवेति। यद्यपि साध्यतावच्छेदकप्रकारेणाप्रसिद्धमिव प्रसिद्धमपि साध्यं धूमगोत्वादिकं साधयेदिति मूले लेखनात्साध्यतावच्छेदकवह्नित्वादिप्रकारकव्यापितविशेषसिद्धिविरोधितया बाधस्य हेत्वाभासत्वं मूलकाराभिमतं, तथापि समानविषयकत्वेन विरोधितायाः विचारासहत्वात् तामुपेक्ष्य सहकारिविशेषवशाद्व्यापकतानवच्छेदकप्रकारेणापि साध्यस्यानुमितौ भानमभ्युपगम्य समाधत्ते (अत्र वदन्तीत्यादि) "लाघवज्ञानादी" त्यादिना एकविशेषबाधपरिग्रहः। (प्रकारीभवतीति) साध्यांश इत्यादि।

अथापसिद्धान्तशङ्कामपनिनीषुर्मणिकारसम्मतिमादर्शयितुं यत्र तस्यापि व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वमनुमतं तथाविधदृष्टान्तद्वयमाह (यथेत्यादिना) (इत्यत्रेति) व्यतिरेकिग्रन्थे मणिकारोपदर्शितमहत्त्वसाधकलिङ्गविशेषणासिद्धिपरिहारफलकानुमान इति शेषः। "जीवनप्रतियोगित्व" मिति भावप्रधानम्। व्यापकतावच्छेदकमपि साध्यांशे लाघवज्ञानबलादन्यतरप्रतियोगित्वांशे प्रकारीभवतीत्यनुषङ्गादिनान्वयः। ननु तत्रान्यतरप्रतियोगित्वत्वरूपव्यापकतावच्छेदकप्रकारेणैव लाघवज्ञानबलाद्विशेषस्य जीवनप्रतियोगित्वस्य सिद्धिः, न तु तद्रूपेण, न चैव लाघवज्ञानस्यानुपयोगः—परामर्शस्यैव सामान्यरूपेणाबाधितविशेषानुमापकत्वसम्भवादिति वाच्यम्, अपरविशेषभाननिवृत्तौ लाघवज्ञानस्योपयोगात्, यदि च बाधितविशेषभासफलाभदज्ञानरूप

[ध] अन्यथा जीवित्वे इति गृहासत्त्वस्य हेतोरसिद्धया बहिस्सत्वानुमानायोगात् । एवं क्षित्यादिकर्तुरैक्यमपि । अन्यथा एकोऽनेको वा क्षित्यादिकर्तेति संदेहप्रसङ्गात् ।

[ग] दोषविरहादेवाबाधितविशेषधर्मिकलावच्छानदशायां तादृशविशेषभानासम्भवात् अबाधितविषयकत्वज्ञानस्योपयोगिता न घटते, तदा भवतु तदनुपयोग्येव, बाधितधर्मिकलावच्छानमेव तज्ज्ञाननियामकतया अबाधितभानप्रतिबन्धकतया चोपयुज्यतामित्यत आह (अन्यथेति) (बहिस्सत्वानुमानायोग इति) यत्र ज्योतिश्शास्त्रावधारितनियमात्ममरणविशेषजन्यत्वादिरूपलिङ्गाद्देवदत्तस्य शतवर्षजीविता प्रथममवधारिता, अनन्तरं च भूयो भूयो गृह एव दृष्ट्वा शतवर्षजीवी गृह एवेति नियमोऽवधारितः, ततः कदाचिद्योग्यानुपलब्ध्या गृहे तदभावं निश्चित्य प्रतिसन्धत्ते देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वे तदुपपादकं बहिः सत्त्वमावश्यकमिति गृह एवेति नियमो न सम्भवति तादृशनियमसत्त्वे च मरणस्यावश्यकतया तादृशजीवित्वनिश्चायकनियमो न सम्भवतीति तदानियमग्रहोऽप्रमा किं वा एतादृशनियमग्रह एवेति देवदत्तो जीवति मृतो वेति, तत्र मरणापेक्षया जीवित्वे लाघवग्रहे सति जीवित्वोपपादकं नहि सत्त्वसिद्धेरनुमानतो निर्वाहादित्यर्थः । तथा सति सहायकरणकार्योपपत्तेर्निराकरणं नोपपद्यत इति भावः । ननु तत्र सामान्यरूपेण जीवित्वसिद्धावेव विशेषसंशयनिवृत्तौ मनसो हेतुसिद्धिरित्यपि मणिकाराभिप्रायं सम्भवतीति समानविषयकत्वप्रयुक्तनिरासेऽभिप्रायकतयापि तन्मूलव्याख्यासम्भवात् अनुमितेर्जीवत्वतानवच्छेदकप्रकारकत्वं च मणिकारानुमतत्वेन लभ्यत इत्यनुशयेन दृष्टान्तान्तरमनुसरति (एवमिति) (क्षित्यादिकर्तुरैक्यमपीति) ईश्वरानुमानं इत्यादि । प्रकारीभवतीत्यनुषङ्गादिना न्वयः । तत्रैकत्वस्यामकारत्वे चेश्वर एकत्व नकत्वयोर्नित्यसंशय इति पूर्वपक्षं कृत्वा लाघवस्य प्रमाणसहकारितया सिद्धान्तं प्रणयतां मणिकृतेनुमतां युक्तिमाह (अन्यथेति) क्षितिकर्तुरैक्य

[दी] अनुमितेश्च तादृप्येण लघ्वर्थाविषयकत्वे तथाविधानुव्यवसाय-विरहात् सति लाघवप्रतिसन्धाने स्वल्पार्थपरिच्छेदकत्वमनुमानस्येत्यपि न सिद्ध्यत्, इत्थञ्च विशेषतो जायमानानुमितिं विरुणद्धि बाध इति बाध

[ग] एवञ्च न क्षितिकर्तृनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वम्, अन्यत्र तदप्रसिद्धेः, क्षितिकर्तरि च लाघवज्ञानं विना तदप्रसिद्धेः अनुपस्थिते तत्र लाघवज्ञानासम्भवात्। न च द्व्यणुकादिकर्तरि अङ्कुरादिकर्त्रभेद एव क्षित्यादिकर्त्रैकत्वम्, अङ्कुरादिकर्त्रभेदश्चाङ्कुरादिकर्तरि सिद्धे तत्रैव प्रसिद्धः, तत्स्वुपस्थिते तत्रैव लाघवज्ञानसम्भवेन तत्सहकृतद्व्यणुकादिपक्षकसकर्तृकत्वानुमानं तु द्व्यणुककर्त्रादौ अङ्कुरादिकर्त्रभेदरूपं कर्त्रैकत्वं सिद्ध्यतीति वाच्यम्, कार्यत्वादिलिङ्गेनाङ्कुरादौ विशेष्यसकर्तृकत्वस्य प्रथमतः सिद्धावपि प्रत्येकमङ्कुरादावुभयकर्तृकत्वसंशयसम्भवेन तत्कर्तृनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वसिद्ध्यसम्भवात्। किन्तु आत्मानात्मोभयावृत्तिषु स्वपदवृत्तिद्वित्वशून्यत्वं तत्। तादृशद्वित्वं आत्मेतरद्रव्यद्वये प्रसिद्धं तच्छून्यत्वं च गुणादाविति।

ननु लाघवात्सामान्यरूपेणैव लघ्वर्थविषयिणी अनुमितिरस्तु न तु व्यापकतानवच्छेदकधर्मेण, लघ्वर्थविपरीतसंशयश्च लघ्वर्थधियैव निवर्तयिष्यतीत्याशङ्क्य युक्त्यन्तरमाह (अनुमितेश्चेति) (तादृप्येणेति) लाघवधीविषयतावच्छेदकमहानसीयवह्नित्वादिरूपेणेत्यर्थः। 'तथाविधानुव्यवसायविरहात्' महानसीयवह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायासम्भवात्। (न सिद्ध्येदिति) तथा च वह्निमनुमिनोमीत्यादिप्रतीतेः वह्निविषयकत्वादिमात्रसाधकतया विशेषतो महानसीयवह्न्यादिविषयकत्वसाधकप्रतीतिविरहादिति भावः। भवतु लाघवज्ञानादिवशात् व्यापकतानवच्छेदकप्रकारेण साध्यानुमितिः, तावता किमायातमित्याकाङ्क्षायामाह (इत्थं चेति) महानसीयवह्न्यादौ लाघवमित्यादिलाघवज्ञानसहकृताद्वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शात् महानसीयवह्न्यादिविषया

[दी] पृथक् । सल्लिङ्गपरामर्शात् कथं भ्रान्तानुमितिर्जायताम् ? न जायेत वा कथं यथार्थेति चेत्; बाधानवतारे बाधितार्थे लाघवज्ञानाद्दोषादेव,

---

[ग] महदृशायामिव तदमहदृशायामपि पर्वतो महानसीयवह्निमानित्यनुमितिस्यात् यदि नासौ प्रतिबन्धको भवेदिति बाधः पृथग्दोष इत्यर्थः । शङ्कते (सल्लिङ्गपरामर्शादिति) (कथं भ्रान्तानुमितिरिति) दोषविरहादिति भावः । (न जायेत वा कथं यथार्थेति) अनुमितिरित्यनुषज्यते । गुणरूपकारणसत्त्वादिति भावः । उभयत्रैकमुत्तरमाह (बाधानवतार इति) असल्लिङ्गपरामर्शाभावेऽपि बाधानवतारसहकृताद्बाधितार्थविषयकलाघवज्ञानरूपात् दोषाद्धेतोरेव भ्रान्तानुमितिबाधग्रहरूपोत्तेजकाभावविशिष्टतादृशदोषरूपप्रतिबन्धकसत्त्वात् प्रमानुमित्यनुत्पादश्चोपपद्यत इत्यर्थः ।

यद्यपि भ्रमरूपपरामर्शविरहेऽपि आत्मा(?)भाववद्विशेष्यकव्याप्यवत्ताज्ञानरूपासल्लिङ्गकपरामर्शः तत्र क्षत एव तथापि न तन्मात्रात्पर्वतादौ महानसीयवह्न्यादिभानमिति लाघवज्ञानस्य दोषताया आवश्यकत्वे तस्य तथात्वमप्रामाणिकम्, न च लाघवज्ञानं विनापि महानसीयवह्निव्याप्यवान् पर्वत इत्यादिपरामर्शाद्भ्रमानुमित्युत्पत्त्या तादृशपरामर्शस्यापि दोषत्वमावश्यकमिति वाच्यम्, सर्वसाधारणपरामर्शत्वस्यैकस्याभावात्, पर्वतविशेष्यकमहानसीयवह्न्यनुमितौ तद्विशेष्यकमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्तापरामर्शस्य हेतुत्वेऽपि महानसीयवह्न्यभाववद्विशेष्यकशुद्धवह्निव्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन हेतुत्वाकल्पनात् । परामर्शलाघवज्ञानयोर्जन्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशाल्लाघवज्ञानजन्यानुमितौ महानसीयवह्निव्याप्यवत्तापरामर्शस्य तज्जन्यानुमितौ च लाघवज्ञानस्य न व्यभिचारः ।

केचित्तु लाघवज्ञानोपनीतमहानसीयत्वादौ न विधेयतावच्छेदकतारूपविलक्षणविषयता स्वीक्रियते, अपि तु प्रकारतामात्रम्, पर्वतो वह्निमानित्यादि

[ग]सिद्धिदशाया तादृशानुमितिर्न जायत एव महानसीयवह्निव्याप्यवत्तापरामर्श जन्य नुमितौ च महानसीयत्वसहित व ह्नित्वमेव विषेयत वच्छेदकमिति कार्य वैचित्र्य न परस्पर व्यभिचार इत्य तु । तत्र, लाघवज्ञ न दधिकविषयकानु-मिते साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकसिद्धिप्रतिबध्यत्वे देवदत्तजीवनमरणा न्यतरप्रतियोगित्वसामान्यनिश्चयदशाया लाघवज्ञानाज्जीवित्वस्य विशेषतोसिद्धया बहि सत्त्वानुमानानुपपत्ते । एव च तादृशसिद्धयभावाघटितलाघवज्ञान सहकृतस मान्यधर्मावच्छिन्नव्याप्यवत्ताघटितसामग्र्या भिन्नविषयकप्रत्यक्षादौ प्रतिबन्धकता धिक्य प्रामाणिकत्वाददे पायेति सक्षेप ।

वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शात् महानसीयवह्नौ लाघवमिति लाघवज्ञानदश या महानसीयवह्निभिन्नवह्न्यभाववानित्यादीतरबाधग्रहदशाया च पर्वतादौ यावितमहानसीयवह्न्यनुमितिर्बाधावतारदशाया जायते, न तु तदवतारदशायामिति विशेषबाधोसङ्कीर्णतया हेत्वाभास सामान्यधर्माव च्छिन्नसाध्यकानुमितौ विशेषव्यभिचारस्यादोषत्वादिति मणिकृत ।

अत्रोप ध्याया लाघवज्ञाना दिसत्त्वेपि व्यापकतावच्छेदकतया गृहीतेनै व रूपेणानुमितिरीति महानस यवह्नित्व दिना न महानसीयवह्न्यनुमिर्जायते, अ पि तु शुद्धवह्नित्वादिनैव । तत्र महानसीयवह्न्यभावधी र्न विरोधिनी, द्वि-त्वावच्छिन्नाभावनिश्चयदशायामपि प्रत्येक सशय देरनुभवसिद्धतया आश्रयताव च्छेदकावच्छिन्नाभाव नश्चयस्यैव विशिष्टधी विरोधित्व त् । अतो न विशेष बाधसम्भव । न च बाधबुद्धे प्रतिबन्धकताया समानप्रकारकत्वस्य तत्रत्वे लाघवज्ञानादिजन्यमहानसीयवह्न्याद्यनुमिति र्यदि शुद्धवह्नित्वा दिनैव तमवगा हते तदा तदनन्तर महानसीयवह्निमान्न वेति सशय स्यादिति लघुधर्मासक माबि लाघवज्ञ नमनुपयुक्त स्यादि ति समानविषयकत्वेन बाधबुद्धेर्विरोधित्व मनुमितौ विशेषरूपेण सन्वयविषयकत्य वाच्यत्वमित्युभयथैव विशेषबाधो

[ग] हेत्वाभासे भवेदिति वाच्यम्, लाघवज्ञानस्यैव तदसत्संशयविरोधित्वात् लाघवज्ञ नजन्यानुमितिनाशानन्तरमिव लाघवज्ञाननाशानन्तरमपि क्षण सश योपगमे क्षतिविरहादिति ।

अत्र मध्या —लाघवज्ञाननाशे लाघवज्ञानजन्यानुमितिसत्त्वेपि यद्युक्त संशय स्वीक्रियते तदा लाघवज्ञानस्य लघ्वर्थमासकत्वमेवोच्छिद्येत, तज्जन्या नुमितौ लघ्वर्थविषयताया व्यर्थत्वात् । न च तस्या फलान्तरासत्त्वेपि लघ्वर्थ विषयकत्वेनानुमितेरनुव्यवसायाल्लघ्वर्थविषयकत्व दुरपह्नवमिति वाच्यम्, यतो वह्निमानित्यनुमितेरनुव्यवसायस्य वह्निमनुमिनोमीत्याकारकतैव न तु म हानसीयवह्निमनुमिनोमीत्याकारकते ति तस्य तदवगाहिताया एवासिद्धे । एव महानसीयवह्नौ लाघवज्ञानसत्त्वे तदसत्त्वदशायामिव सल्लिङ्गकपरामर्शात्प्र मानुमिति स्यादिति लाघवज्ञानस्य प्रमानुमितिप्रतिबन्धकत्वमुभयमत एवावश्य कम् । तत्र चोपाध्यायमते वह्नौ महानसीयवह्नौ च लाघवमिति लाघवज्ञ न दशाया पर्वते पर्वतीयवह्न्यनुमि तिनिर्वाहाय बाधितार्थविषयकलाघवज्ञानप्रति बन्धकताबानबाधितार्थकलाघवज्ञानस्योत्तेजकता वाच्या । तथा च पर्वतचत्व रादिविशेष्यकपर्वतीयचत्वरीयवह्न्यादिविषयकानुमितित्वेन प्रतिबध्यत्व पर्वती यचत्वरीयवह्न्यादिधर्मिकलाघवज्ञानविरहविशिष्टमहानसीयवह्न्यादिधर्मिकला घवज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वमुपेयमित्येकैकस्य लाघवज्ञानस्य पक्षभेदेनानन्त्यम् । नव्यमते च वह्नित्वपर्याप्तविधेयतावच्छेदकताकानुमितित्व बाधितवह्न्यादि धर्मिकलाघवज्ञानस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकम्, पर्वतीयवह्नौ लाघवमिति लाघ वज्ञानात् पर्वतादौ पर्वतीयवह्निरेवानुमित्युत्पादात्, तस्याश्च शुद्धवह्नित्वा वच्छिन्नविषयकतया लाघवज्ञानस्योत्तेजकत्वमन्तरेणैव निर्वाह इति न पक्ष भेदेन प्रतिबन्धकताभेद । वह्नित्वादौ विधेयतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशश्चोपा ध्यायमतेप्यावश्यक, अन्यथा पर्वतीयवह्निव्याप्यवानय, पर्वत इत्यादि

[ग] परामर्शान्महानसीयवह्नौ लाघवज्ञानदशायां पर्वतादौ पर्वतीयवह्नित्वादिना पर्वतीयवह्न्यनुमितेरनिर्वाहात् । अथ पर्वतादौ महानसीयवह्न्यादेर्बाधग्रहद शायां तद्धर्मिकलाघवज्ञानसत्त्वेऽपि तत्र पर्वतीयवह्न्यादेरनुमितिर्नव्यमत इति तद्दशायां पर्वतीयवह्न्याद्यनुमितिः न निर्वहति, तथा च पर्वतादौ महानसीयवह्न्यादेर्बाधग्रहस्य तत्कालीनलाघवज्ञानस्य च सत्त्वे पर्वतीयवह्न्यनुमित्यनुदयात् तद्धर्मिकवह्न्याद्यनुमितौ तद्धर्मिकमहानसीयवह्निबाधग्रहमुत्तेजकीकृत्य पक्षभेदेन लाघवज्ञानप्रतिबन्धकताकल्पने नव्यानामप्यावश्यकमिति चेत् सत्यम् । एतन्मतेऽपि पर्वतादिविशेष्यकशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयतानुमितित्वं वा धर्मिकलाघवज्ञानप्रतिबन्ध्यतावच्छेदकं नव्यमते, उपाध्यायमते च पर्वतादिधर्मिकशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नपर्वतीयवह्न्याद्यनुमितित्वम्, अन्यथा पर्वतादौ महानसीयवह्न्याद्यनुमितेरपि तद्धर्मिकलाघवज्ञानादनुपपत्तिरिति प्रतिबध्यतावच्छेदकलाघवान्नव्यमतमेव साधीयः । न च महानसीयवह्न्यादिधर्मिकलाघवज्ञानप्रतिबन्धकतायां तद्बाधज्ञानप्रतिबन्धकबाधतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानतदभावावच्छेदकधर्मदर्शनानामनेकेषां नव्यमते उत्तेजकतया गौरवम्, उपाध्यायमते च पर्वतीयवह्न्यादिधर्मिकलाघवज्ञानस्यानुत्तेजकत्वात् तादृशबाधादिग्रहदशायामपि पर्वतादौ महानसीयवह्न्यादेरव वह्नित्वादिना भानसम्भवेन पर्वतीयवह्न्यादौ तत्रभानानुपगमेन तादृशबाधादिबुद्धेरनुत्तेजकत्वानिति लाघवमिति वाच्यम्, बाधादिबुद्धीनां महानसीयवह्न्यादिमत्ताग्रहविरोधित्वेनानुगमय्योत्तेजकत्वसम्भवान्नव्यमतेऽपि तस्य पृथगुत्तेजकत्वविरहात् । उपाध्यायमते पर्वतीयवह्न्यादिधर्मिकलाघवज्ञानादेर्यन्नोत्तेजकता तत्र पर्वतीयवह्न्यभाववत्तानिति बाधादेर्बुद्धेरपि तादृश्यां पर्वतीयवह्न्यादिभानानिर्वाहायोत्तेजकताया वाच्यतया गौरवाच्च । लाघवज्ञानप्रतिबन्धकतायां बाधविशेषस्योत्तेजकत्वानुपगमे, लाघवभ्रमदशायां लाघवज्ञानसत्त्वे अनुमितेरेव न स्यात्, प्रमायां भ्रमस्य च प्रतिबन्धकसत्त्वादिति बाधग्रहाभाववैशिष्ट्यं प्रतिबन्धके निवेशितम्; बाधग्रहश्च विरोधिग्रहमात्रोपलक्षणम् ।

[दी] तथा सामान्यतो दृष्टादितरप्रसिद्धाशेषविशेषबाधसहकृतात् शिष्यमाण प्रसिद्धप्रकारिकानुमितिर्जायते । यथा भाजनसाध्यकर्पानत्वादिनास्ध्याभोजनावाप रत्रिभोजनप्रकारिका । एवं द्रव्यवृत्तित्वसाध्यकगुणत्वादिच्छाया दिगत द्रव्यवृत्तित्वबाधे, प्रसिद्धमनोवृत्तित्वानुमितिर्जायमाना मनोवृत्तित्वाभावभ्रमया

[ग] तथा च महानसीयवह्न्यादिनचाप्रहविरोधित्वेनैक भाव प्रातिस्विकरूपे णाभावघटो वा ानविशता मित्यपदेतत् । प्रतिबध्यताऽच्छेदक च न यथार्थ बह्यनुमितित्वम्, यथार्थत्वस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वस्य तत्तद्वह्निव्यक्तिभेदेन भिन्न त्वात् । न पि वह्न्यन्तरानुमितित्वम् वहिद्वयलाघवज्ञ नसत्त्वे परस्परप्रतिब न्धेनानुमित्युच्छेदप्रसङ्गात्, एकलाघवज्ञाने अपरलाघवज्ञ नानुत्तेजकत्वे गौ रवात् । किन्तु शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वमेव । अतो महान सीयत्वादिभानसिद्धिरिति दिक् ।

इतरव भस्य सामान्यतो दृष्टस्यापि व्यापकत वच्छेदकप्रक रकानुमिति जनकतायामुत्तेजकत्वात् तज्जन्यविशेषप्रक रकानुमितिविरोधितयापि बाध स्य हेत्वाभासत्व व्यवस्थापयते (तथेति) 'सामान्यतो दृष्टात् सामान्यधर्मा वच्छिन्नव्याप्यताज्ञान त् । (तदि रप्रसिद्धाशेष विशेषबाधसहकृतादिति) यद्विशेषरूपावच्छिन्नसामान्य न प्रसिद्ध तदेकतररूपभिन्न परसकलरूपावच्छि न्नस्य बाधसहकृतादित्यर्थ । (शिष्यमाण प्रसिद्धप्रकारिका) यद्विशेषरूपावच्छि न्नस्य बाधो न गृहीत तद्धर्मावच्छिन्नप्रसिद्धप्रकारकेत्यर्थ । तदानीमप्रतीत स्य मनोवृत्तित्वस्य च भ्रमे पि दिगन्तद्रव्यवृत्तित्वस्य च भ्रमहेपि विशेषते मनो वृत्तित्व नुमित्युत्पत्त्या सहकारिशरीरे प्रसिद्धनिवेश । सद्भावे जनप्रसिद्ध दशाया दर्शनजन्मात्रवाधभ्रमहेत् विशेषतो रात्रिभोजनस्य पीनत्वेनान्यथा सिद्धया साकल्यानवेश । अन्नापुरभिगन्धस्य सुरभिवेजत्यगन्धबाधभ्र-हेत् विभावेन सुरभिगन्धत्वावच्छिन्नप्रकारकानुमित्युत्पत्त्या प्रसिद्धे सह कारितासाभाय शिष्यमाणे प्रसिद्धिविशेषणमुपात्तम् ।

[ग] अत्रेदं बोध्यम्— यादृशसामग्रीबलात् आत्मवृत्तित्वप्रसिद्धिस्थले तद्बाधग्रहेऽपि मनोवृत्तित्वानुमितिस्तादृशी सामग्र्यगृहीतबाधस्यात्मवृत्तित्वस्य प्रसिद्धिदशायामपि, तत्कथं तदानीं न मनोवृत्तित्वानुमितिः ? न हि मनोवृत्तित्वानुमितावात्मवृत्तित्वप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वं सम्भवति, येन तत्सत्त्वात्सामग्रीविरहः, तथा सति तद्बाधग्रहेऽपि मनोवृत्तित्वानुमित्यनुपपत्तेः । न च तद्विशेषणकग्रहाभावविशिष्टतद्विशेषप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वान्नायं दोष इति वाच्यम्, तथा सति तद्बाधग्रहहेतुताया निर्युक्तिकत्वापत्तेः, उत्तेजकतयैव तदुपयोगोपपत्तेः । यत्र विशेषान्तरमात्रस्यैव न प्रसिद्धिः तत्रोपस्थितविशेषप्रकारकानुमितेर्वारणाय विशेषान्तरप्रसिद्धेरेव हेतुतायाः कल्पनौचित्यात् । तस्मात्तद्धर्मविशेषितसामान्यधर्मावच्छिन्नविषयकानुमितौ तद्विपरीतधर्मसहितसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावग्रह एव हेतुः । न तु विशेषधर्मान्तरसहितसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावग्रहः । तद्विपरीतधर्मश्च तदत्यन्ताभावः, तद्वदन्यत्वञ्च । अत्यन्तान्योन्याभावयोश्च विपरीतौ प्रतियोगिप्रतियोगितावच्छेदकौ । अभावग्रहे प्रतियोगितावच्छेदकसामान्यघटितविशेषधर्मप्रकारेण च समाने प्रतियोगिनि निरुक्तयद्धर्मविपरीतधर्मस्य यादृशं विशेषणत्वं तादृशमेव चानुमितौ तद्धर्मस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नविशेषणत्वं । महानसीयवह्निभिन्नवह्न्यभाववानित्यत्र बाधग्रहे महानसीयत्वविपरीतस्य महानसीयान्यत्वस्य प्रतियोगिनि साक्षाद्विशेषणतेति साक्षान्महानसीयत्वविशेषितस्य वह्नित्वावच्छिन्नस्य महानसीयवह्निमानित्यनुमितौ भानम् । विशेष्यभावान्यविशिष्टाभाववद्वृत्तित्वादिबाधग्रहे विशेष्याभावान्यत्वादेः वृत्त्यादिविशेषणकघटविशिष्टे अभावादौ विशेषणत्वमिति तदधीनविशिष्टव्यभिचारानुमितावपि तादृशाभावादौ विशेष्याभावत्वादिसामान्यधर्मस्य विशेषणतया भानाद्विशेष्यव्यभिचारसिद्धिः । तथा च

[ग] रात्रिभिन्नकालभोजी, इच्छा न मनोभिन्नद्रव्याश्रितेति सामान्याभावाव गाहित्व धर्मदृदशायामेव पीनत्वगुणत्वादिना रात्रिभोजनमनोरूपद्रव्यवृत्तित्वादि प्रकारिकानुमितिः । दिवा न भुङ्क्ते न पृथिवीवृत्तिः न जलवृत्तिरित्यादि विशेषाभावकूटग्रहश्च सामान्याभावग्राहकतयैवोपयुज्यत इति ।

यद्यप्येकविशेषाभावग्रहस्थले तद्विशिष्टसामान्यसाधकहेतुत एव विशेषान्तरप्रकारिकासिद्धिरपि सम्भवति, तथापि यत्र तद्विशिष्टसामान्यसाधकहेतौ विशेषान्तरव्याप्तिग्रहोऽप्रामाणिकस्तत्र तत्सिद्ध्यर्थमीदृशस्य प्रमान्तरकथनम् । न च तत्रापि फलानुरोधात् तादृशग्रहकल्पनमेवोचितमिति वाच्यम्, यत्र पूर्वं हेत्वाद्यनुपस्थित्या व्याप्तिग्रहो बाधितस्तत्र तत्कल्पनस्यासम्भवात् । न च विशेषणविशेष्ययोरुपस्थितौ मानसविशिष्टोपस्थितिसम्भवात् कालविलम्बेन व्याप्त्यादिग्रहः अनुमितिश्च शक्यते कल्पयितुम्, यत्र च व्याप्त्याग्रहः प्रमाणान्तरसिद्धस्तत्र फलमेवापलपनीयम्, इति वाच्यम्, यत्र धूमत्वादिकमनुपस्थितमथ च शब्दादिना वह्निव्याप्यमहानसीयान्यवह्न्यभाववत्त्वादिना महानसीयवह्न्यादिव्याप्तिविशिष्टस्य पक्षधर्मताग्रहः तत्र सर्वमतसिद्धमहानसीयवह्न्याद्यनुमित्यर्थं तादृशव्याप्त्यादिज्ञानस्य तादृशानुमितिसामग्रीत्वमकल्पयित्वा महानसीयान्यवह्न्यभावादिग्रहसहकृतवह्न्यादिव्याप्यवत्ताज्ञानस्यैव तादृशानुमितिसामग्रीत्वकल्पनादेवोपपत्तेः फलापलापादेरन्याय्यत्वादिति ।

यथा विशेषान्तरबाधग्रहसहकृता सामान्यज्ञानसामग्री व्यापकतावच्छेदकविशेषधर्मप्रकारेण व्यापकानुमितिं जनयति तथा सामान्यज्ञानसहकृता विशेषान्तरबाधग्रहसामग्र्यपि विशेषधर्मप्रकारेण व्यापकमप्यनुमापयति, स्वरूद्वयेऽपि विशेषधर्मप्रकारकसंशयानुरोधाद्यानुभाविकत्वात् । तथाविधसामग्र्याः तादृशानुमितिजनकत्वापगमे वह्निमहानसीयान्यवह्न्यभावव्याप्योभयलिङ्गकमहा

[ग] प्रसिद्धाभाववति पक्षे व्यभिचाराभ तत्सिद्धिरिति चेत्? तर्हि प्र-
सिद्धाभाववति सपक्ष व्यभिचारात् तमपि न साधयेत्। तदज्ञाना-
त्साधनेऽनुमितिरप्रमा स्यात्। अथ पक्षवृत्तेरन्य एव धूमादिः स
पक्षे, तर्हि गोत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वादेरप्रसिद्धसाध्यानुमानं न स्यात्,
साध्यादिमत्येकव्यभिचारात्। यदि च साध्यतावच्छेदकसाध्यत्वा-
दिसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववति न गोत्वादिकमिति न
व्यभिचारः, तर्हि धूमेऽप्येवं व्यभिचाराभावात् साध्यतावच्छेदकेन
प्रकारेणाप्रसिद्धमिव प्रसिद्धमपि साध्यं धूमगोत्वादिकं साधयेत् यदि
बाधो न दोष इति भावः। साध्याभाववन्मात्रसहचारो न व्यभि-
चारः, साध्यप्रागभावध्वंसवद्वृत्तित्वेन व्यभिचारितया पृथिवीत्वा-
दिना गन्धादेर्द्रव्यत्वादिना गुणत्वानुमानभङ्गप्रसङ्गात्। किन्तु
साध्यात्यन्ताभाववद्गामित्वम्।

[दी] बाध्यत इति विशेषणाभावो दोषः। 'किन्तु साध्ये' त्यादिकमापाततः।
वस्तुतस्तु प्रतियोग्यसमानाधिकरणसम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्या

[ग] नसीयवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकपरामर्शस्य महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नविधेय-
ताकानुमितौ हेतुत्वान्तरकल्पनाचेति मतवलम्ब्य मणिकृता पुरोवर्तिविशे-
ष्यकवह्नित्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्ने वह्नित्वाभाववति वह्नित्वप्रकारकत्वाभावानु-
मानात् वह्निमति वह्नित्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यसिद्धिरङ्गीकृतेत्यवधेयम्।

व्यभिचारशरीरेत्यन्ताभावत्वेनाभावनिवेशेऽप्यावश्यकप्रतियोगिवैयधि-
करण्यादिविशेषणेन ध्वंसप्रागभाववारणात् "किन्तु साध्यात्यन्ताभाववद्गामित्व"
मिति मूलमसङ्गतमित्यभिसन्धायाह (किन्तु साध्येत्यादिकमापातत इति) प्रति

[म] एवं च स्वप्रागभावध्वंसावच्छिन्नतदाभये तत्प्रतियोगिसाधने पक्षे व्यभिचारो नेति नाधो दूषणम् ।

[द] भवद्भाभिरत्र व्यभिचार. । स्वप्रागभावत्यादिकं स्पष्टत्वेनोक्तम् । तत्र तदानीं तदत्यन्ताभाव यापि व्युत्पादितत्वात् । भ । एवं च त्रैकालावच्छि । घटे पृथिवीत्वादिना रूपादिसाधने बाधे निरासार्थं पदमादधाति ।

[ग] बोध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेनैव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषणेनापि प्रसक्ता गन्धादिव्यावृत्तिः सम्भवति. ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वमतेऽपि तयोर्धर्मविशेषसम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितावत्त्वे मानाभावादेते दर्शयितुं साध्याभावे प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यमेव सम्बन्धविशेषावच्छिन्नधर्मविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमपि विशेषणं दर्शितम् । स्वध्वंसप्रागभावावच्छिन्नस्य स्वाश्रयस्य च सामयिकस्वात्यन्ताभावावच्छिन्नत्वसत्त्वात् अत्यन्ताभावं परित्यज्य ध्वंसप्रागभावोपादानमयुक्तमित्यत आह (स्वप्रागभा वेत्यादिकमिति) (स्पष्टत्वेनेति) तयो. प्रतियोग्यधिकरणवृत्तितायाः सर्वमतसिद्धत्वादिति भाव. । उत्पत्त्यादिकाले घटादौ गन्धात्यन्ताभावसत्त्वे तद्गन्धत्वं विना साध्यतायां प्रागभावादिकमादाय बाधसमर्थनेऽपि रूपत्वगन्धत्वं विना सामान्यधर्मपुरस्कारेण साध्यताया न बाधनिर्वाह इति प्रागभावादिमत्यन्ताभावस्वीकार आवश्यक इत्याह (अत एवेति) "अत एव" ध्वंसप्रागभावसमयेऽत्यन्ताभावसत्त्वादेव । अन्यथा रूपादिसामान्याभावज्ञानस्यैव स्थले रूपत्वावच्छिन्नज्ञानविरोधितया ध्वंसप्रागभावयोर्बाधत्वासम्भवेन उक्तस्थले बाधनवकाशात् उपष्टम्भासङ्गतेः । न हि साध्यप्रतियोगिकाभावमात्रज्ञानमेव साक्षात्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यधीप्रतिबन्धकम्; तथात्वे ध्वंसस्याभावज्ञस्यापि स ध्वंससामान्यधीप्रतिबन्धकतापत्ते. । किन्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावज्ञानमेव । न हि ध्वंसप्रागभावयोः सामान्यधर्मावच्छिन्नसाध्यकस्थले तथात्वं, सामान्यधर्मस्य तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति ।

[म] अथावच्छेद्ये सिद्धसाधन, अवच्छेदके हेत्वसिद्धि, विशिष्टे च नान्यदिति चेत्? तर्हि प्रागभावप्रध्वंसप्रतियोगिनोरेकाधिकरणवृत्तित्वेनैकसमयसत्तापि स्यात्। अथ यत्समयावच्छेदेन तत्र प्रागभावः प्रध्वंसो वा न तत्समयतावच्छेदेन प्रतियोगीति चेत्? तर्हि तदवच्छेदेन प्रतियोगिसाधने न सिद्धसाधनम्, किन्तु बाध एव।

[ग] मूले (अवच्छेद्ये सिद्धसाधनमिति) विशिष्टघटके विशेष्ये घटादौ साध्यसाधने, सिद्धस्याबाधितस्यैव साधनं, प्रमारूपैवानुमितिरिति यावत्। तथा च तत्र बाधो न दोष इति भावः। "अवच्छेदके" ध्वंसप्रागभावादिरूपविशिष्टघटकविशेषणे। "हेत्वसिद्धि" पृथिवीत्वादिरूपहेतोरसिद्धिः। ननु विशेष्यविशेषणपक्षके असङ्कीर्णबाधसम्भवेऽपि विशिष्टपक्षके तस्य निष्प्रत्यूहत्वमत आह (विशिष्टे चेति) (नान्यदिति) विशेषविशेष्याभ्यामिति शेषः। गन्धादौ गन्धप्रागभावाद्युपलक्षितघटादिवृत्तित्वसत्त्वेऽपि न तद्विशिष्टघटादिवृत्तित्वम्। न हि तद्वद्वृत्तित्वमेवैकसमयावच्छिन्नतद्वद्वृत्तित्वरूपं तद्विशिष्टवृत्तित्वं निर्वहति तथा सति प्रतियोगिनो ध्वंसप्रागभावादिमद्वृत्तितया एकसमयावच्छिन्नतत्सामानाधिकरण्यमपि स्यादिति विरोधो भज्येत। यदि ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगिनश्चैकाधिकरणवृत्तौ एकस्समयो नावच्छेदक इत्येकसमयावच्छेदेनैकत्राऽवर्तमानत्वरूपविरोधस्तदा पक्षतावच्छेदकध्वंसादिसमयावच्छिन्नतद्वृत्तित्वरूपतद्विशिष्टवृत्तित्वं प्रतियोगिन्यवगाहमानानुमितिर्बाधितविषयैवेति तादृशानुमितौ विरोधो तदवच्छेदेन प्रतियोगिनो बाधोऽसङ्कीर्णः तत्र दोष एव, पृथिवीत्वादिहेतौ तद्विशिष्टवृत्तित्वे सिद्धिविरहादिति समाधत्ते (तर्हीत्यादिना) अधिकरणैक्येनावच्छेद

[म] अन्यथाभावात्यन्ताभावयोरप्यव्याप्यवृत्तिताभङ्ग, एकवृत्तिर्न्नतु अवच्छेदकभेदेन वृत्तिरिहापि। तत्र देशभेदोऽवच्छेदकोऽत्र तु समयभेद इति।

इति श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणावनुमानखण्डे बाधग्रन्थः।

[दी] एवं साध्यवत्त्वानवच्छेदकदेशावच्छिन्नस्य पक्षत्वेऽपि बाधो बोध्यः। अथ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानं प्रयोजकम्, अन्यथा गृहीतभागासिद्धेर्घटत्वादेरपि पृथिवीत्वावच्छेदेन रूपादिसिद्धिप्रसङ्गात्, न च शिखराद्यवच्छेदेन धूमादिमत्त्वमिति चेन्न,–

[ग] केचित् बाधान्तरमाह (अन्यथेति) (अवच्छेदकभेदेन वृत्तिरिति) एकस्मिन्नधिकरणे विभिन्नावच्छेदेन वृत्तिरित्यर्थः।

दी धतो (साध्यवत्त्वानवच्छेदकेत्यादि) वह्निमत्त्वानवच्छेदकशिखराद्यवच्छेदेन पर्वते धूमादिना वह्न्यादिनाशनेऽपीत्यर्थः। तत्र पक्षतावच्छेदकशिखराद्यवच्छिन्ने धूमादिमत्त्वस्य तदवच्छेदेन वह्न्याद्यनुमितिजनकज्ञानविषयस्यासत्त्वाद्व्यासिद्धेरिति कुतो बाधस्यासङ्कीर्णता? पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण हेतुमत्ताज्ञानस्यावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिजनकत्वे भागासिद्धेरदूषणतापसङ्गादिति शङ्कते (अथेत्यादिना) घटत्वादेरिति पञ्चमी। (पृथिवीत्वावच्छेदेन रूपादिसिद्धिप्रसङ्गादिति) पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यमात्रेण घटादौ घटत्वाद्यभावरूपभागासिद्धिदशायामपि तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण सद्धेतुमत्त्वसम्भवादिति भावः। भागासिद्धेर्दूषणत्वानुरोधेन पक्षतावच्छेदकपृथिवीत्वादौ साध्यस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वावगाहनानुमितौ तत्र हेतोस्तादृशावच्छेदकत्वावगाहिपरामर्शत्वेन हेतुत्वमास्ते, पक्षतावच्छेदकदेश

[दी] अवच्छेदकत्वयोर्वस्तुनोर्भेदात् । शाब्दसामान्यस्याकिञ्चित्करत्वात् । अवच्छिन्नावृत्तेरपि च हेतोस्तत्त्वेन गृहीताज्जायमानानुमितिं विरुणद्धि बाध प्रमा । सङ्करेऽपि वस्तुनोऽज्ञानासङ्करात् । सुखाद्यनवच्छेदकशरीराद्यवच्छिन्ना त्मादौ सुखादिसाध्यकदुःखादेर्वर्तमानत्वात् ।

[ग] कालयो स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनुमितौ च न तादृशावच्छेदकत्वावगाहिपरामर्शत्वेन, तदवच्छेदेन बाधबुद्ध्यादिरूपप्रतिबन्धकाभावसहितसामानाधिकरण्यमात्रविषयकानुमितिसामग्रीत ताहशानुमितिस्वीकारे क्षतिविरहात्, अवच्छेदकत्वपदार्थयोर्भेदेनैकस्य बाधाभावमात्रात् भ ने प्यन्यस्य भानेधिकापेक्षाया बाधकाभावादिति समाधत्ते (अवच्छेदकत्वयोरिति) शिखराद्यवच्छेदेन वह्न्यनुमितौ तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य हेतुत्व मभ्युपेत्यापि तत्र बाधस्य दोषता व्यवस्थापयति (अवच्छिन्नावृत्तेरिति) शिखराद्यवच्छेदेन धूमाद्यसत्त्वेऽपि तदवच्छिन्नत्वेन भ्रमविषयीभूतधूमादितस्तदवच्छेदेन वह्न्यनुमित्युत्पत्तिं बाधप्रमैव विरुणद्धीति बाधो दोष इत्यर्थ बाधबुद्धे प्रमात्वाभिधान तद्विषयदेशप्रसिद्धिं सूचयितुम् । तथापि तत्रापि स्वरूपसदसिद्धिसङ्कर एवेत्याशक्य तत्सङ्करस्याकिञ्चित्करत्वमाह (सङ्करेपीति) (ज्ञानासङ्करादिति) असिद्ध्यज्ञानदशायां बाधज्ञानस्यैवानुमित्यनुत्पादनप्रयोजकत्वादित्यर्थ । वस्तुसङ्करस्थलमप्याह (सुखाद्यनवच्छेदकेति) सुखाद्यनवच्छेदक यत्तादृशशरीरादिकं शरीरव्यक्तिविशेषादिकं वा पक्षतावच्छेदक तदवच्छेदेनात्मादिरूपपक्षे समवायेन सुखादिरूपसाध्यव्याप्यस्य दुःखादिरूप हेतोर्विद्यमानत्वादित्यर्थ । तथा च तादृशहेतोरसिद्धिविरहात् पक्षतावच्छेदक शरीरविशेषाद्यवच्छेदेन साध्याभावेऽसिद्ध्याद्यसङ्कीर्णो बाध इति भाव । व्याप्यवृत्ते सर्वावयवावच्छेदेन वृत्तिमत्त्वे मूलावच्छिन्नवृक्षः कपिसंयोगी ए।

[दी] कपिसंयोगानवच्छेदकमूलाद्यवच्छिन्नकपिसंयोगादिसाध्यकवृक्षविशेषत्वादेर्वर्तमानत्वाच्च । अत्र चैतत्कालावच्छिन्नः पर्वतो वह्निमानिति शब्दादिव एतत्कालावच्छिन्नपर्वतपक्षकधूमादेरप्येतत्कालावच्छेदेन वह्निमत्ताबुद्धिरनुभवसिद्धा नापह्नवमर्हतीत्यभिप्रायः ।

इति दीधितौ बाधविवरणम् ।

[ग] वृक्षत्वादित्यादावपि मूलावच्छिन्नवृत्तिकपिसंयोगाद्यभावादिरूपबाधस्यास्फुर इत्याह (कपीति) ननु सर्वत्रानुमितौ साध्ये पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमेव भासते पक्षताधर्मताबलात्, व्याप्यस्य हेतोः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यरूपपक्षताया व्यापकस्य साध्यस्य पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यं विनानुपपद्यमानत्वात् । न तु पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमपि साध्यस्य तदवच्छिन्नत्वं विनापि हेतौ पक्षधर्मत्वोपपत्तेः तद्बलविरहात्; बाधाभावबलात्तु ज्ञानेऽन्यदप्यबाधितं साध्यादौ किन्न भासते ? अथ व्याप्यस्य पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वरूपं तदवच्छिन्नत्वं साध्यस्य तादृशतदवच्छिन्नत्वमन्तरेण नोपपद्यत इति तदवगाहिनः परामर्शात्साध्ये पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वरूपतदवच्छिन्नत्वावगाहिन्यनुमितिर्युक्तैव, अत एव भागासिद्धेर्दोषत्वमपीति चेत् ; भवतु तादृशपरामर्शात्तादृशपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिः, न च तावता सर्वत्र बाधसौलभ्यम्; हेतोः पक्षतावच्छेदकधर्मव्यापकत्वे बाधासम्भवात्, एवं यत्र यदवच्छेदेन हेतुस्तत्र तदवच्छेदेन साध्यमिति व्याप्तौ गृहीतायां देशकालरूपपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञाने तदवच्छेदेन साध्यानुमितिः स्यादेव, तादृशव्याप्तिमतो हेतोः पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेन सत्तायास्तदवच्छेदेन साध्यवत्त्वमन्तरेणानुपपत्तेस्तद्भासकपक्षधर्मताबलसम्भवोऽस्त्येतावतापि न बाधासङ्करमौलभ्यम्, मध्यानवच्छेदकदेशकालावच्छिन्नवृत्तिविशिष्टहेतौ दर्शितायां अवच्छेदकान्तर्भावेन व्याप्तेरसिद्धेरस्तु साध्यानुयायिनामाश्रयमनुभवबलम्बेन परिहरति (अत्र चेति) "शब्दादिव" इत्यन्तं दृष्टान्ताभिधानं अनुभवदार्ढ्याय ।

इदन्तु बोध्यम्—यादृशव्याप्तिज्ञानात्पक्षतावच्छेदकसाध्ययोः केवल मेकत्र द्वयमितिरीत्या वैशिष्ट्यविषयिणी प्रमानुमितिः, तत्प्रमात एव चेद्बाध विशेषाभावसहकृतात्पक्षतावच्छेदककालादिविशिष्टानुयोगिकसाध्यवैशिष्ट्यवि षयिणी भ्रमानुमितिर्भवेत्तदा गुणादौ द्रव्यवृत्तित्वोपलक्षितसत्तादिवैशिष्ट्यविषय कानुमित्यौपयिकजात्यादिलिङ्गकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रति योगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिप्रमातः असति बाधावतारे तद्विशिष्टवैशिष्ट्यवि षयिणी भ्रमानुमितिरपि तुल्ययुक्तया युज्यत इति व्याप्तौ प्रतियोगितावच्छेद कावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यमनर्थकं स्यादिति दिक् ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायगदाधरभट्टाचार्यविरचिता
बाधदीधितिटिप्पणी
सम्पूर्णा ।

॥ श्री ॥

न्यायरत्नावली—४

॥ बाधग्रन्थः ॥

महामहोपाध्यायश्रीगदाधरभट्टाचार्यविरचितः

श्रीगङ्गेशोपाध्याय रघुनाथशिरोमणिविरचिताभ्यां

मणिदीधितिभ्यां सह,

श्रीकाञ्चीप्रतिवादिभयंकरानन्ताचार्येण

परिशोधितः

द्वितीयवारम् ।

काञ्च्यां श्रीसुदर्शनमुद्राक्षरशालायाममुद्र्यत ।